

Επιταγές για υγιεινή και το αρχιτεκτονικό τους αποτύπωμα
στην εξέλιξη των λουτρών των αθηναϊκών κατοικιών: 19ος αιώνας-σήμερα

Σταυρούλα Μαμαλάκη

Πολυτεχνείο Κρήτης

Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

Χανιά Ιούνιος 2020

*«Επιταγές για υγιεινή και το αρχιτεκτονικό τους αποτύπωμα
στην εξέλιξη των λουτρών των Αθηναϊκών κατοικιών: 19^{ος}
αιώνας- σήμερα»*

*«Demands for hygiene and their architectural footprint in the
evolution of the Athenian bathrooms: 19th century- present
day»*

ΜΑΜΑΛΑΚΗ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: ΑΜΑΛΙΑ ΚΩΤΣΑΚΗ

Ευχαριστώ θερμά την επιβλέπουσα μου κυρία Αμαλία Κωτσάκη για την καθοδήγηση και την υποστήριξη κατά την εκπόνηση της παρούσας εργασίας.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ- ΜΕΘΟΔΟΣ

1. Σκοπός εργασίας.....	3
2. Αντικείμενο εργασίας.....	3
3. Βιβλιογραφική ανασκόπηση.....	3
4. Μέθοδος.....	4

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

1840 – 1900.....	10
1900 – 1940.....	20
1940 – 1980.....	34
1980 – Σήμερα.....	50

ΕΡΜΗΝΕΙΑ.....	62
---------------	----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ.....	72
------------------------------	----

Εισαγωγή- Μέθοδος

Εισαγωγή

Σκοπός της εργασίας είναι η διερεύνηση της εξέλιξης του λουτρού στην αθηναϊκή κατοικία, σε σχέση με τους κανόνες και τις απόψεις για την υγιεινή, που επικρατούν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι και σήμερα.

Αντικείμενο της έρευνας αποτελούν τα λουτρά των κατοικιών της Αθήνας, από τον 19^ο αιώνα μέχρι τις μέρες μας και τα εγχειρίδια υγιεινής της εκάστοτε εποχής που κυκλοφόρησαν.

Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Εξειδικευμένες μελέτες για τον χώρο του λουτρού στις αθηναϊκές κατοικίες δεν υπάρχουν.

Ο κύριος κορμός της έρευνας βασίστηκε σε τρεις βιβλιογραφικές αναφορές:

I. George Vigarellο, *Το καθαρό και το βρώμικο- Η Σωματική Υγιεινή από τον Μεσαίωνα ως σήμερα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000

II. Mary Douglas, *Καθαριότητα και κίνδυνος- Μια ανάλυση των εννοιών της μιαιρότητας και του ταμπού*, Πολύτροπον 2006, 1966

III. Φιλλιπίδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα, 1984

Μέθοδος

A) Μέθοδος συλλογής στοιχείων

Η μέθοδος συλλογής στοιχείων είναι:

1. Αρχειακή,
2. Έρευνα πεδίου,
3. Βιβλιογραφική,
4. Διαδυσκτική.

Ειδικότερα, το ερευνητικό υλικό αποτελείται από τα στοιχεία που συλλέχθηκαν από τα διάφορα εγχειρίδια υγιεινής που εκδόθηκαν στην Ελλάδα την χρονική περίοδο την οποία μελετάμε, κατόψεις κατοικιών καθώς και από φωτογραφίες και έργα ζωγραφικής που απεικονίζουν τον χώρο του λουτρού.

B) Ερμηνευτική μέθοδος

B1) Υπόθεση εργασίας

Από αρχαιολογικών χρόνων είναι εμφανής η επιδίωξη για καθαριότητα και η εξάλειψη της ακαθαρσίας, η οποία συνιστά ουσιαστικά αταξία. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν συμβαίνει εξαιτίας κάποιου φόβου και ακόμα λιγότερο εξαιτίας ενός δέους ή ενός ιερού τρόμου. Ούτε οι ιδέες μας γύρω από την αρρώστια μπορούν να εξηγήσουν το ευρύ φάσμα των συμπεριφορών μας σχετικά με την καθαριότητα ή την αποφυγή της ακαθαρσίας. Η ακαθαρσία προσβάλλει την τάξη. Επομένως, η εξάλειψη της χαρακτηρίζεται ως μια θετική προσπάθεια οργάνωσης του περιβάλλοντος. Πρόκειται για μια δημιουργική κίνηση, μια προσπάθεια σύνδεσης της μορφής με τη λειτουργία. Η καθαριότητα είναι εχθρός της αλλαγής, της αμφισημίας και του συμβιβασμού.

Η καθαριότητα συνδέεται άρρηκτα με την θρησκεία, χωρίς, όμως αυτό να σημαίνει ότι κάτι τέτοιο ίσχυε πάντοτε. Η αντίληψη μας για την ακαθαρσία συνδυάζει δύο πράγματα: τη φροντίδα για την υγιεινή και την τήρηση των συμβάσεων. Βέβαια, ανάλογα με το επίπεδο της γνώσης οι κανόνες υγιεινής αλλάζουν. Στους κανόνες που ισχύουν σήμερα για την καθαριότητα, ανεξάρτητα με το αν τηρούνται αυστηρά ή παραβιάζονται, δεν υπάρχει τίποτα που να υπονοεί οποιαδήποτε σύνδεση ανάμεσα στο ρυπαρό και το ιερό. Είναι λογικό, επομένως, να προκαλεί σύγχυση η πληροφορία ότι στους πρωτόγονους λαούς το ιερό και η ακαθαρσία ελάχιστα διαφέρουν μεταξύ τους. Για τα σημερινά δεδομένα τα ιερά πράγματα και οι ιεροί χώροι πρέπει να προστατεύονται από τη βεβήλωση. Οι έννοιες του ιερού και του ακάθαρτου είναι διαμετρικά αντίθετες. Ωστόσο, αυτός ο μη ξεκάθαρος διαχωρισμός ανάμεσα στην αγιότητα και τη μιαιρότητα υποτίθεται ότι αποτελεί χαρακτηριστικό σημάδι της πρωτόγονης θρησκείας.

«Οι τελετουργίες κάθαρσης και μιαιρότητας ενοποιούν την εμπειρία. Έτσι, όχι μόνον δεν αποκλίνουν από το κεντρικό μέλημα της θρησκείας αλλά συνεισφέρουν θετικά στην εξιλέωση. Διαμέσου των τελετουργιών αυτών επινοούνται συμβολικά πρότυπα τα οποία εκτίθενται δημοσίως. Στο πλαίσιο αυτών των συμβολικών προτύπων συσχετίζονται ανόμοια στοιχεία και αποκτούν νόημα ασύνδετες μεταξύ τους εμπειρίες.»¹

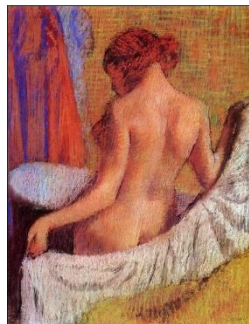
«Η αμφισημία του ιερού δεν έγκειται μόνο στο επίπεδο της ψυχολογίας (στο ότι το ιερό είτε προσελκύει είτε απωθεί), αλλά και στο επίπεδο των αξιών: το ιερό είναι ταυτόχρονα «ιερό» και «μιαρό.»²

¹ Mary Douglas, *Καθαριότητα και κίνδυνος- Μια ανάλυση των εννοιών της μιαιρότητας και του ταμπού*, Πολύτροπον 2006, 1966, σελ.294

² Ο.π. , σελ.39

Δεν είναι τυχαίο που σε όλη αυτή τη συνθήκη κυρίαρχο, αν όχι βασικό, ρόλο παίζει το υγρό στοιχείο. Το νερό, ήδη απο αρχαιολόγων χρόνων, κρύβει πολλούς συμβολισμούς βοηθώντας, έτσι, στη δημιουργία μιας μυστικιστικής ατμόσφαιρας, σχεδόν σαν τελετή. Η ροή και η συνεχόμενη μεταβολή της μορφής του, συμβολίζει την αλλαγή, την αποσύνθεση και την αναγέννηση, ακυρώνοντας το παρελθόν και παράγοντας μια καινούργια αρχή.

Όλα διαλύονται στο νερό, κάθε «μορφή» διασπάται, όλα όσα συνέβησαν παύουν να υφίστανται, τίποτε από ό,τι υπήρξε δεν διατηρείται αφού βυθιστεί στο νερό, ούτε ένα περίγραμμα, ούτε ένα «σημάδι», ούτε ένα συμβάν. Ο εμβαπτισμός είναι στο ανθρώπινο επίπεδο ο,τι ο θάνατος στο κοσμικό επίπεδο, ο,τι ο κατακλυσμός (η Πλημμύρα) που διαλύει κατά περιόδους τον κόσμο, βυθίζοντας τον στον αρχέγονο ωκεανό. Διασπώντας κάθε μορφή, σβήνοντας το παρελθόν, το νερό διαθέτει αυτή τη δύναμη εξαγνισμού, ανάπλασης, αναγέννησης... Το νερό αποκαθαίρει και αναγεννά γιατί ακυρώνει το παρελθόν και αποκαθιστά – έστω και για μια μόνο στιγμή- την ακεραιότητα της αυγής των πραγμάτων. (Eliade, 1958: 194)³

1. Edgar Degas, After the bath

³ Mircea Eliade (1907- 1986): Ρομανός ιστορικός της θρησκείας, λογοτέχνης και καθηγητής του Πανεπιστημίου του Σικάγου.

B2) Συγκρότηση εργασίας

Η εργασία συγκροτείται μέσω διάκρισης χρονικών περιόδων, οι οποίες ξεκινούν απο την δεκαετία του 1840 και φτάνουν μέχρι και σήμερα. Η διάκριση προκύπτει απο την κυκλοφορία εγχειριδίων υγιεινής στην Ελλάδα στα λαϊκά στρώματα, το περιεχόμενο των οποίων διαμορφώνεται σε σχέση με την εξέλιξη της αθηναϊκής κοινωνίας.

A) Απο το 1840 μέχρι το 1900

- Γ. Ι. Κανελλίδου, *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, Εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, Κωνσταντινούπολη, 1858
- Δημήτρης Τσιαχτσίρης, *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, Ανατολικού Αστέρος, Κωνσταντινούπολη, 1870
- Paul Lefert, Μετ. Π. Γ. Κυριακού, *Επιτομή Υγιεινής*, Εκδότης Νικολάω Τζακαί, Αθήνα, 1893

B) Από το 1900 μέχρι το 1940

- Κ. Α. Χαριτάκη, *Υγιεινή στοιχειώδης και σχολική*, Εκδότης Ν. Κ. Περάκης, Χανιά, 1914
- Π. Χριστοπούλου, *Μαθήματα υγιεινής Προς χρήσιν των μαθητών της Γ τάξεως ελληνικών σχολείων*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείου Δ. & Π. Δημητράκου, Αθήνα 1920
- Κωνσταντίνος Σάββα, *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, Τυπογραφείο Εστία, Αθήνα, 1924

Γ) Από το 1940 μέχρι το 1980

- Βασίλειος Βαλαώρα, *Υγιεινή του ανθρώπου*, Σωτ. Δ. Σπυροπούλου, Αθήνα, 1962
- Εγκυκλοπαίδεια γυναίκας, Εκδόσεις Παλμός, Αθήνα, 1968

Δ) Από το 1980 μέχρι σήμερα

Παρόλο που τα εγχειρίδια που έχουν μελετηθεί απευθύνονται στα λαϊκά στρώματα, είναι επόμενο να έχουν επηρεάσει και τα υψηλά κοινωνικά στρώματα. Συμφώνα με το υλικό που έχει συλεχθεί, η μελέτη των αρχιτεκτονικών κατόψεων επικεντρώνεται κυρίως στα υψηλά.

Ερευνητικά ερωτήματα

Τα ερευνητικά ερωτήματα τα οποία η παρούσα μελέτη θα επιχειρήσει να απαντήσει είναι:

- I. Διακρίνεται αντικατοπτρισμός των κανόνων υγιεινής έτσι όπως αυτοί διατυπώνονται σε δημοσιευμένα σχετικά εγχειρίδια υγιεινής στην εξέλιξη των λουτρών στις αθηναϊκές κατοικίες από το 1840 έως σήμερα; Και πως εκφράζεται αρχιτεκτονικά;
- II. Εντοπίζονται διαφορές στο χώρο και τις λειτουργίες του λουτρού ως αποτέλεσμα ταξικής διαφοροποίησης στις αθηναϊκές κατοικίες από το 1840 έως σήμερα;
- III. Διακρίνεται συνθετική εξέλιξη των κατόψεων των κατοικιών ως αποτέλεσμα του ενδιαφέροντος προς το λουτρό; Και πως αυτό αποδόθηκε αρχιτεκτονικά;
- IV. Σε μια προσπάθεια αποτίμησης των αρχιτεκτονικών αιτημάτων η υγιεινή ή ιδιωτικότητα πρυτάνευσε; Υπήρξε διαφοροποίησή του κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου και πως αυτό ερμηνεύεται;
- V. Οι προσαγές για υγιεινή και η ιδιαίτερη φροντίδα για τον χώρο του λουτρού οδήγησε και σε αρχιτεκτονική/λειτουργική και αισθητική αναβάθμισή του;
- VI. Οι απαιτήσεις υγιεινής εκφράζονται περισσότερο σε επίπεδο σχέσης των λουτρών με τους λοιπούς χώρους στη γενικότερη διάταξη των κατοικιών, στο μέγεθός τους, στις εξυπηρετήσεις που περιλαμβάνουν ή στα υλικά κατασκευής τους; Και πως αυτό ερμηνεύεται;
- VII. Η ταύτιση ή ο διαχωρισμός αποχωρητηρίου και χώρου λουτρού κυριαρχεί; Πως προκύπτει και πως αποδίδεται αρχιτεκτονικά;

1840- 1900

Την περίοδο 1840-1900 ξεκίνησε η κυκλοφορία εγχειριδίων σχετικά με την υγιεινή τόσο στην Ελλάδα, όσο και σε ολόκληρο τον κόσμο. Όσο αναφορά τα ελληνικά δεδομένα, γίνεται αναφορά στην σπουδαιότητα της καθαριότητας ήδη από την αρχαιότητα, όπου η χρήση των λουτρών επιβάλλοταν υποχρεωτικά: «...η χρήσις των λουτρών υπήρχε γενική και επιβάλλετο υποχρεωτικώς τοις λαοίς παρά των νομοθετών. [...] Πολλαχού της Παλαιας Γραφής παραγγέλει τις Εβραίοις ο νομοθέτης αυτών ίνα φροντίζωσι προς τις άλλους και περί της καθαριότητος του σώματος λουόμενοι συνεχώς.»⁴ Απαριθμούν τα οφέλη της καθαριότητας και της υγιεινής, τόσο τα ψυχικά όσο και τα ιατρικά χωρίς παρόλα αυτά να υπεισέρχονται σε πολλές λεπτομέρειες. Δεν δίνεται μεγάλη έμφαση στη διαδικασία που πρέπει να ακολουθείται, πέρα απ' ότι το λουτρό είναι η παρατεταμένη διαμονή του σώματος σε υγρό. Δεν παραλείπεται, βέβαια, η αναφορά στη θρησκεία, τονίζοντας ότι η καθαριότητα επιβάλλεται σε όλες τις ιερές πράξεις. Μια τέτοια αναφορά ήταν ένα σπουδαίο κίνητρο για το κοινό στο οποίο απευθύνονταν εκείνα τα εγχειρίδια, αφού, ειδικά εκείνη την περίοδο, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ήταν βαθιά θρησκευόμενο. Με αυτό τον τρόπο οι συγγραφείς των εγχειριδίων προσπαθούσαν να πείσουν όλους όσους δεν είχαν πρόσβαση στο μπάνιο στην καθημερινότητα τους, πόσο σπουδαίο και ωφέλιμο είναι.

«Ο θέλων λοιπόν να χαρή υγείαν και να ήναι πλησίον του καθαρώτατου θεού πρέπει να διατηρή το δέρμα του καθαρό δια λούσεων.»⁵

⁴ Γ. Ι. Κανελλίδου, Εγχειρίδιον Υγιεινής, Εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, Κωνσταντινούπολη, 1858, σελ 210

⁵ Δημήτρης Τσιαχτσίρης, Εγχειρίδιον Υγιεινής, Ανατολικού Αστέρος, Κωνσταντινούπολη, 1870, σελ.140

Με την διάδοση όλων αυτών των εγχειριδίων, στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα, θεμελιώνεται μια άκρως παιδαγωγική επιμονή στην υιοθέτηση κοινών συντεταγμένων που ανέπτυξαν κάποιοι άλλοι. Η αρχή της μετάδοσης δεν είναι νέα, η «ποιμαντορική της αθλιότητας» απεικονίζει τη λειτουργία της από τα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα. «Για τους φτωχούς, δηλαδή για την τεράστια πλειονότητα των εργατών που δεν κάνουν μπάνιο, αυτό σημαίνει απώλεια δύναμης και ζωτικότητας». Εντούτοις αυξάνονται και οι διαφοροποιήσεις της κατάστασης: η επιβολή συγκεκριμένων διδαχών σημαίνει αρχικά πάλη εναντίον της «φρικτής μιαιρότητας» των εργατών, των στρατιωτών, των μαθητών – όλου αυτού του κοινού στο οποίο απευθύνονταν τα εγχειρίδια, χωρίς όμως να το προσελκύουν αληθινά.

Τέλος, επισωρεύονται πιέσεις σε έναν ακόμη περιορισμό: να πλένονται όσο γίνεται περισσότερα σώματα με τη μικρότερη δυνατή καθυστέρηση και με την λιγότερη κατανάλωση νερού. Η λαϊκή καθαριότητα δεν μπορεί ακόμη να ξεφύγει από τη μίζερη διαχείριση των ροών: *«Το λουτρό στην μπανιέρα, με τον παλιό τρόπο, κρατά πολύ και κοστίζει υπερβολικά για τη μεγάλη μάζα των εργατών. Χαμένος χρόνος και χρήματα[...]*». *Επικυρώνουν τους ίδιους σκοπούς: να φτάσουν στους πολλούς, να αποφύγουν τις υπερβολικές επενδύσεις, να περιορίσουν αυστηρά το πλύσιμο στον καθαρισμό.»*⁶

⁶ George Vigarello, *Το καθαρό και το βρώμικο- Η Σωματική Υγιεινή από τον Μεσαίωνα ως σήμερα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000, σελ.256

Τα λουτρά των αθηναϊκών κατοικιών 1840-1900

Μελετώντας κατόψεις κατοικιών που χτίστηκαν στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα στην περιοχή της Αθήνας, συναντώνται κυρίως δύο βασικοί τύποι κατοικίας. Εκείνος των λαϊκών στρωμάτων με τα σπίτια ανοιχτού τύπου κάτοψης, όπου το κτίριο οργανώνεται γύρω από μία αυλή, και τα αστικά μέγαρα, ένας τύπος κατοικίας των υψηλών στρωμάτων, ο οποίος ακολουθεί τα γερμανικά πρότυπα.

Εξετάζοντας, αρχικά τις κατοικίες των λαϊκών στρωμάτων, παρατηρείται ότι δεν υπάρχει καθορισμένος χώρος για το λουτρό. Πρόκειται για κτίσματα με εσωτερική αυλή, όπου ο κύριος πυρήνας των λειτουργιών αναπτύσσονταν γύρω από αυτή, σε κτίσμα σχήματος Γ, συνήθως, από πέτρα ή τούβλα. Για την εξυπηρέτηση των αναγκών υγιεινής, συνήθως υπήρχε μια πρόχειρη κατασκευή στην αυλή, η οποία χρησιμοποιούνταν ως αποχωρητήριο ή αλλιώς πόρεψη, όπως το αποκαλούσαν τότε. Η θέση του ήταν κοντά στο μαγειρείο και το κελλάρι κάπως όμως χωριστά από τους υπόλοιπους χώρους του σπιτιού.

«Ας καταφύγουμε όμως για μια στιγμή, σε ένα άλλο κείμενο. «Το αρχοντικό αυτό σπίτι και του πλουσίου νοικοκύρη και παζαρίτη, (γράφει ο Καμπούρογλου) έχει ανώι και κατώι. Είς το κατώγειον είναι η τραπεζαρία, το δωμάτιο των κοριτσιών, ο ανυφαντόλακας και η κάμαρα της ψυχοκόρης. Χωριστά με κάποιαν συνέχεια είναι η κάμαρα των κοπελιών, το μαγειρείο, το φουρνάκι, το κελλάρι και η πόρεψι (αφοδευτήριο). Είς το ανώγειον, που το κοσμεί ο γραφικός διάδρομος (το χαγιάτι), είναι το γεροντικό δια τους γονείς ή τους παππούς και ο ξενών (ο μουσαφίροντος)»⁷

⁷ Αρης Κωνσταντινίδης, *Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια*, Αθήνα, 2010

Καθώς οι κατοικίες αυτές κατοικούνταν, κατα βάση, απο άτομα που ασχολούνταν με αγροτικές εργασίες, συχνά υπήρχε μια βρύση στην αυλή των σπιτιών, όπου έπλεναν τα άκρα τους πριν εισέλθουν στο εσωτερικό της οικίας, και κατ' επέκταση μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για τον καθαρισμό του σώματος. Η άλλη λύση ήταν η πλύση του σώματος μέσα σε κάποιο μεγάλο δοχείο, είτε στο εσωτερικό της κατοικίας είτε στην αυλή. Ξεκάθαρος χώρος, λοιπόν, για λουτρό, με την έννοια που έχουμε σήμερα στο μυαλό μας, δεν υπήρχε. Αλλωστε, στο σύγγραμμα: *Η οργάνωση της κατοικίας ως έκφραση της δομής της οικογένειας: Η περίπτωση της οργάνης*, η κυρία Τεντοκάλη μέσα απο έρευνα που πραγματοποίησε κατέληξε στο γεγονός ότι ο πιο ιδιωτικός χώρος της κατοικίας, συγκεκριμένα για την γυναίκα, αποτελούσε η κουζίνα. Επομένως, η λειτουργία του καθαρισμού του σώματος είναι πιο ασαφής χωροταξικά απο τις άλλες λειτουργίες, παρόλο που είναι πανάρχαιη. Διασπείρεται σε υπνοδωμάτια, κουζίνα και σε δωμάτια που πραγματοποιούνταν καθημερινές λειτουργίες. Πολύ αργότερα παρατηρείται να συγκεντρώνεται σε ειδικό χώρο που ονομάζεται λουτρό, τουαλέτα κτλ.

2.Οδός Αισχύλου 57, Κάτοψη Ισογείου και ορόφου, 3. Αρχοντικό της οδού Ανδριανού 96,Φωτογραφία 1955

4.Γεώργιος Ιακωβίδης, «Το πρώτο μπάνιο ή Ψυχρολουσία», 1898

Κάτι τέτοιο παρατηρείται και στον συγκεκριμένο πίνακα του Γεώργιου Ιακωβίδη, όπου απεικονίζεται ένα μέλος της οικογένειας, πιθανόν η γιαγιά να προσπαθεί να πλύνει το παιδί, το οποίο διαμαρτύρεται. Όπως διακρίνεται, το μπάνιο γίνεται μέσα σε μια ξύλινη λεκάνη γεμάτη νερό, η οποία φαίνεται να έχει τοποθετηθεί προσωρινά σε αυτό το σημείο, λογικά για ευκολία. Ο χώρος στον οποίο βρίσκονται δεν μπορεί να γίνει εύκολα αντιληπτός. Το πιθανότερο είναι να βρίσκονται είτε εξωτερικά του σπιτιού, στην αυλή, είτε σε κάποιον κοινό χώρο, όπως η κουζίνα.

Κατοικίες υψηλών στρωμάτων

Στα υψηλά στρώματα της κοινωνίας, όμως, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα τα δεδομένα είναι διαφορετικά. Πρόκειται για κτίσματα συμπαγή και ογκώδη, επηρεασμένα από τον γερμανικό κλασικισμό, τα οποία αποτελούσαν πρότυπο για τους μεσοαστούς εκείνης της εποχής. Εδώ τα θέματα που τίθενται δεν αφορούν την παρότρυνση της χρήσης των λουτρών και την οικονομία των μέσων, αλλά την εξάπλωση ενός προσωπικού χώρου, όπου η ολότελα εσωτερικευμένη ανάγκη της καθαριότητας περικλύει επίσης την ασφάλεια και την απόλαυση.

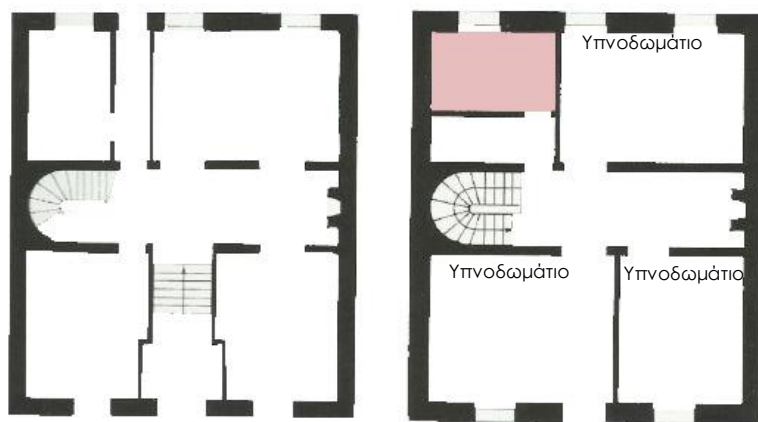
Ποτέ προηγουμένως στην ιστορία της καθαριότητας δεν συνέδεσαν την ανάγκη οικειότητας με ένα ορισμένο χώρο όπως καταγράφεται στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Ένα χώρο ολοένα πιο ιδιωτικό, όπου μέχρι της αρχής του 20^{ου} αιώνα έχει γίνει υποχρεωτικός κανόνας η απομάκρυνση κάθε τρίτου προσώπου. Πρόκειται για έναν χώρο, όπου ο καθένας μπαίνει μόνος του. Ειδικότερα, όταν φιλοξενούν μια γυναίκα γίνονται ιερό άβατο. Η επιλογή όλων των αντικειμένων, μέχρι και την τελευταία λεπτομέρεια γίνεται με γνώμονα την εξυπηρέτηση των χρηστών και την πλήρη εξάλειψη οποιασδήποτε ανάγκης βοήθειας από τρίτους. Παλιότερα, υπήρχε η εικόνα των μπανιερίστρων να βοηθούν την κυρία στο μπάνιο, η οποία, πλέον, έχει αντικατασταθεί από την συνάρθρωση πρωτόγνωρων για εκείνη την εποχή, εξοπλισμών και αντικειμένων, τα οποία διαφημίζονται ευρέως στην αγορά: «Ένα σπίρτο αρκεί για να ετοιμάσετε το ντους ή το μπάνιο προτού προλάβετε να γδυθείτε», καθώς και στη μηχανοποιημένη μεταφορά του νερού και των καυσίμων.

Τα πρώτα χρόνια της εξεταζόμενης περιόδου το αποχωρητήριο παραμένει στο εξωτερικό της κατοικίας ακόμα και για τα υψηλά στρώματα που έχουν όλες τις ανέσεις. Το 1833 που ήρθε ο Όθωνας στην Ελλάδα και διαδόθηκε ότι σκόπευε να φτιάξει αποχωρητήριο στο εσωτερικού του παλατιού, ο κόσμος αντέδρασε, θεωρώντας το ασέβεια απέναντι στον βασιλιά και έκαναν συλλαλητήριο για να εμποδίσουν την κατασκευή του. Ο βασιλιάς πρέπει να έχει αποχωρητήριο εξωτερικά, όπως συνηθιζόταν τότε για λόγους υγιεινής και αισθητικής⁸. Το αποτέλεσμα ήταν ένα παλάτι με 360 δωμάτια και μόνο ένα αποχωρητήριο και αυτό στα κρυφά. Η χρήση του αποχωρητηρίου αποτελούσε ταμπού για τους Έλληνες και δεν αναφερόταν ποτέ, καθώς θεωρούνταν ντροπιαστική πράξη. Ήταν κοινωνικά ανεπίτρεπτο σε μια επίσκεψη να ζητήσεις να πας στο αποχωρητήριο⁹.

⁸ Αντωνιάδου Μαριάννα, Ρέππα Εμμανουέλα, *Το αποχωρητήριο*, Παν/στήμιο Θεσσαλίας, 2018 σελ84

⁹ Ο.π.

Στα επόμενα χρόνια, όμως, οι Αθηναίοι νεόστατοι αρχίζουν να εξοικιώνονται με την ιδέα του λουτρού στο εσωτερικό της κατοικίας. Εμφανίζεται σε ορισμένα διαμερίσματα μετά το 1880 και καταλαμβάνει διάφορους χώρους μέσα στο σπίτι ανάλογα με τη φαντασία του αρχιτέκτονα, με τους περιορισμούς του εδάφους καθώς και με τις τροχιές του νερού. Στα δύο παρακάτω παραδείγματα διακρίνεται ότι στην μία περίπτωση τοποθετείται ένα WC δίπλα από την κουζίνα, όπως συνηθίζεται και στα χαμηλά στρώματα εκείνης της περιόδου, σχετικά απομονωμένο από τους υπόλοιπους χώρους της κατοικίας, αλλά κοντά στα υπνοδωμάτια, και στην δεύτερη περίπτωση τοποθετείται ένα λουτρό στον όροφο, μαζί με όλα τα υπνοδωμάτια. Τελικά, όμως, στο μεγάλο αστικό σπίτι το λουτρό μετατρέπεται σε παράρτημα του υπνοδωματίου, έχοντας ως υπόδειγμα το αμερικάνικο ξενοδοχείο, το οποίο προσφέρει στους Ευρωπαίους ταξιδιώτες ,εκτός από ένα ευρύχωρο δωμάτιο με 4 ως 5 μέτρα ύψος, μια μεγάλη αίθουσα λουτρού καθώς και ένα αποχωρητήριο.

5.6. Κάτοψη ισογείου και ορόφου αντίστοιχα μεσοαστικής μονοκατοικίας στην οδό Ηπείρου στο Μουσείο, δεκαετία 1880

7. Μεσοαστική διπλοκατοικία, Οδός Ιπποκράτους και Διδότου στη Νεάπολη Εξαρχείων, αρχές της δεκαετίας του 1880

1900- 1940

Κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα πολλαπλασιάζονται συγγράματα του τύπου *Υγιεινή της οικογένειας ή Λαϊκή υγιεινή*. Εδώ ξεκινάνε οι πιο περιγραφικές και αναλυτικές οδηγίες για την πλύση και την καθαριότητα. Δίνεται μέχρι και ο ορισμός της, καθώς και η σπουδαιότητα του νερού ως παράγοντα ζωής και πολιτισμού. Οι συγγραφείς των εγχειριδίων, συνήθως γιατροί, μακρηγορούν περιγράφοντας τα αποψιλωμένα σκεύη και τα «τρέχοντα» εργαλεία που χρειάζονται για το πλύσιμο, προσαρμοσμένα από κάθε άποψη στο λαϊκό δωμάτιο, προσπαθώντας, με αυτό το τρόπο, να διαδώσουν το γενικό πλύσιμο σε όσους δεν έχουν πρόσβαση σε μπάνιο. Παίρνουν τον ρόλο του παιδαγωγού αναπαριστώντας τη διαδοχή στοιχειωδών χειρονομιών και σχολιάζοντας την ποσότητα νερού που πρέπει να ξοδεύουν. Καθορίζουν τη θερμοκρασία του νερού, την διάρκεια, σε ποιά μέρη του σώματος πρέπει να δίνεται μεγαλύτερη έμφαση, όπως τα άκρα, μέχρι και το ποιό στιγμή της μέρας είναι προτιμότερη για μπάνιο.

*«Πλύσεις των χειρών, της κεφαλής όλης, του λαιμού και των πόδων όσον το δυνατόν συχνότεραι, είναι το πρώτιστον γνώρισμα τελείου, ισορρόπου και πεπολιτισμένου ανθρώπου. [...] Και αυτοί δε οι αρχαίοι λαοί αν και δεν εγνώριζον τους πραγματικούς επιστημονικούς λόγους, εξ ίσου τα εξετίμων και τα επέβαλλον. Οι έλληνες και μετέπειτα μάλιστα οι Ρωμαίοι είχαν ανυψώσει ταύτα εις αληθή θρησκευτικόν νόμον. Γνωσταί δ' είναι και αι παρ Ιουδαίους περιπλήσεων και λουτρών θρησκευτικά διατάξεις, τας οποίας πολύ σοφώς παρέλαβε βραδύτερον ο Μωάμεθ.»*¹⁰

¹⁰ Κωνσταντίνος Σάββα, *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, Τυπογραφείο Εστία, Αθήνα, 1924, σελ. 27

«Την καθημερινήν γενικήν πλύσιν του σώματος εκτελούσιν άπαντες οι της καθαριότητος του σώματος αυτών κηδόμενοι άνθρωποι των πεπολιτισμένων χωρών, ιδίως δ' εν Αγγλίας. Και οι μιν εύποροι μεταχειρίζονται προς τούτου λουτήρας, οι δ' εργάται, στρατιώται, μαθηταί κτλ λούονται δια κατανοήσεως. Αλλά οι μη έχοντες τα ανωτέρω μέσα δύνανται να επιτυχούσι του σκοπού τούτου δι' απλουστάτου τρόπου, του επόμενου: Δοχείον πλήρες ουχί λίαν ψυχρού ύδατος, κενούνται εντός στρογγυλού πλατέος και αβύθους λευκοσιδήρου υποδοχέως, έχοντος διάμετρον κατά το ανωτέρον αυτού χείλος ενός περίπου μέτρου, όστις τοποθετείται προς της υλικής επι αδιάβροχου υφάσματος προς αποφυγήν της διάβροχής του δαπέδου. Είτα μετά την απογύμνωσιν του σώματος ανατρίβεται τούτο από κεφαλής μέχρι ποδών δια σάπωνος τη βοήθεια τραχέος τίνος υφάσματος, μεθ' ο ο λουόμενος κάθεται εν τω λουτηριδίω μετά διεσταυρωμένων ποδών, αποπλύνει το σώμα δια μεγάλου σπόγγου και αποσμύγει δια σωδόνης επιτρίβων ισχυρώς το δέρμα, όπως ξηράνη τούτο και προκαλέση μικράν επεραιμίαν αυτού.»

«Το γενικόν λουτρόν εντός λουτήρος μεταλλικού μαρμάρινου, εκ προσελάνης ή ξύλινου. Το ύδωρ δύνανται να θερμανθή δια διαφόρων συσκευών, εξ' ων λίαν εύχρηστος είναι ο δι' ο αεριόφωτος θερμοσίφον, αποτελούμενος εξ ελικοειδών σωλήνων, διοχετεύοντων το ύδωρ και θερμαινόμενων υφ' ετέρων σωλήνων, οίτινες περιέχουν το φωταέριον. Η δαπάνη δι' έκαστον τοιούτου λουτρού είναι σχετικώς μεγάλη. Ως εκ τούτου δε ταύτα χρησιμοποιούνται μόνον υπό εύπορων, διαμενόντων εν κατοικίαις, αίτινες έχουσιν ίδια δωμάτια προς τον σκοπόν τούτων προωρισμένα.»¹¹

Τα πάντα στα παραπάνω χωρία αναφέρονται στην οικονομία, οικονομία νερού αρχικά, αλλά και χρόνου και τόπου. Όσο και αν δεν περισσεύει χώρος, είναι βασική προϋπόθεση να

¹¹ Κωνσταντίνος Σάββα, *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, Τυπογραφείο Εστία, Αθήνα, 1924, σελ 147

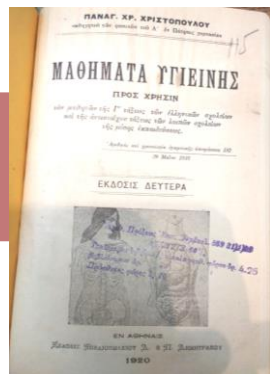
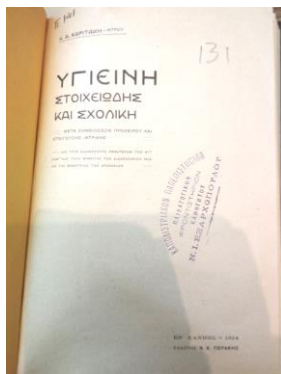
τηρούνται καλά οι στοιχειώδεις κανόνες, ακόμη και οι πιο ασήμαντοι. Εδώ η πραγματεία περί λαϊκής υγιεινής είναι πραγματεία αγώνα.

Το δημοτικό σχολείο είναι μια άλλη, και ακόμη σημαντικότερη, εστία διάδοσης αυτών των κανόνων που φτιάχνονται για τους πένητες. Ενώ στην υπόλοιπη Ευρώπη τα εγχειρίδια περί υγιεινής έχουν μπει κατα κόρον στα σχολεία και παρουσιάζουν μια ευρή διάδοση, ήδη από τον 19^ο αιώνα, στην Ελλάδα εμφανίζονται στις αρχές του 20^{ου}, λόγω της κοινωνικής εξαθλίωσης που επικρατεί έπειτα από τον ελληνοτουρκικό πόλεμο. Πρόκειται ολοκάθαρα για κατήχηση, απλώς επικυρώνουν την υπόσταση της υγιεινής ως επίσημης και «διδασκικοποιημένης» γνώσης. Δίνονται περισσότερες και πιο περιγραφικές οδηγίες για την διαδικασία που πρέπει να ακολουθείται, τονίζοντας την σπουδαιότητα της καθαριότητας για την υγεία του οργανισμού. «*Να ο άνθρωπος καταστή ικανός να φροντίζει δια την διατήρησιν της υγείας του και την βελτίωσιν αυτής, οφείλει να μάθῃ από αυτής της μικρής του ηλικίας, και να εφαρμόζει πιστῶς καθ' όλον τον βίον τους, κανόνας, τους οποίους εδίδαξε μακρὰ πείρα και καθόρισε η επιστήμη. Τους κανόνας τούτους περιλαμβάνει η υγιεινή.*»¹²

«*Πλύσις δια ψυχρού ύδατος. Καθ' ἑκαστην πρωίαν οφείλομεν να πλυνόμεθα δι' αφθόνου ψυχρού ύδατος μετά σάπωνος μετά την εκ του ύπνου ἐξέγερσιν μας. [...] Εἰς ουδένᾳ δ' επιτρέπεται να παραλείπη το ουσιωδέστατον τούτο παράγγελμα της υγιεινῆς, το οποίον οὔτε κόπον, οὔτε χρόνον, οὔτε δαπάνην απαιτεῖ, ἡ δ' ἐξ αὐτοῦ ωφέλεια εἶναι μεγάλη. Ἡ πλύσις δε ολόκληρου του σώματος δια ψυχρού ύδατος (θερμοκρασίας 12- 16 Κελ) πρέπει να γίνεται την πρωίαν ἐπίσης, πάντοτε προ του φαγητοῦ. Το ψυχρόν ὕδωρ πρέπει να πίπῃ ἐπὶ του σώματος ἐν εἰδὲι βροχῆς ἀπὸ διατρήτου δοχείου, κειμένου υψηλᾶ.*»¹³

¹² Π. Χριστοπούλου, Μαθήματα υγιεινῆς Προς χρῆσιν των μαθητῶν της Γ τάξεως ἐλληνικῶν σχολείων, Ἐκδόσεις Βιβλιοπωλείου Δ. & Π. Δημητράκου, Ἀθήνα 1920, σελ.37

¹³ Κ. Α. Χαριτάκη, Υγιεινὴ στοιχειώδης καὶ σχολικὴ, Ἐκδότης Ν. Κ. Περᾶκης, Χανιά, 1914, σελ. 79

8.9. Εξώφυλλα εγχειριδίων υγιεινής της εποχής

Αν και γράφονταν τόσα συγγράματα με οδηγίες για την αποτελεσματικότερη διαδικασία πλύσης και επικροτούσε το γεγονός ότι ο καθαρισμός του σώματος είναι μια ανάγκη, αναγνώριζαν, παρόλα αυτά, ότι λόγοι ανώτεροι ή οικονομικοί καθιστούν σχεδόν πολυτέλεια να διαθέτει κάποια κατοικία νερό απο δημόσια δεξαμενή. «Δια να είναι οικία τις τελεία, πρέπει να έχη τόσον ύδωρ, όσον επαρκεί προς άνετον πλύσιν, λούσιν και πόσιν. Εις την Ανατολήν οι Τούρκοι έχουν και λουτρά κατ' οίκον, κέκτηνται δε τόσον ύδωρ ώστε να περισσεύη και να ποτίζουν απέραντους κήπους κειμένους εις αυτήν την αυλήν των. Ερόν δε καθήκον παντός Τούρκου είναι να υποδείξη πηγὴν ύδατος ή να ανορύξη φρέαρ χάριν των διαβάτων ή των ξένων. Εις ημάς απ' εναντίας- κατόπιν της τόσης μιας αδιαφορίας- καταντά ενίοτε πρόβλημα και αυτό το προς πόσιν ύδωρ.»¹⁴

¹⁴ Κ. Α. Χαριτάκη, Υγιεινή στοιχειώδης και σχολική, Εκδότης Ν. Κ. Περάκης, Χανιά, 1914, σελ. 62

Τα λουτρά των αθηναϊκών κατοικιών 1900-1940

Αυτή είναι η περίοδος όπου αρχίζει να πρωτοεμφανίζεται το λουτρό ως μεμονωμένος χώρος στην μεσοαστική κατοικία, τόσο στις μονοκατοικίες όσο και στις πολυκατοικίες, οι οποίες αρχίζουν σιγά σιγά να πολλαπλασιάζονται. Με την εισαγωγή των πολυκατοικιών στην Αθηναϊκή κοινωνία εισάγονται ταυτόχρονα και νέα πρότυπα ζωής τα οποία είχαν πηγή έμπνευσης τις αρχές τις μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Παρατηρείται μια γενικότερη ιεράρχηση των χώρων με την ανάγκη για ιδιωτικότητα να αρχίζει να ενισχύεται και να μεταφράζεται μέσα από την νέα διάταξη που προωθείται από τις νεοσύστατες κατοικίες.

Παρόλα αυτά, τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα εξακολουθούν να βρίσκονται σε δυσμενείς συνθήκες όσον αφορά την ποιότητα ζωής. Εκεί η έλλειψη οικονομικών πόρων και η δύναμη της συνήθειας αποτελούν τροχοπέδη για την εξέλιξη της ποιότητας της ζωής. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού εξακολουθεί να χρησιμοποιεί χειροκίνητα μέσα και πρόχειρες κατασκευές για να ικανοποιήσει τις βασικές του ανάγκες. Και αυτό είναι και το κοινό, στο οποίο απευθύνονται κατά βάση τα εγχειρίδια υγιεινής, προσπαθώντας να βοηθήσουν μεγάλο μέρος των Αθηναίων, να αντιληφθεί τη σημαντικότητα της υγιεινής στην καθημερινότητα και να την εντάξει στη ζωή του.

Επομένως, η κατάσταση εξακολουθεί να είναι η ίδια στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Πλύσιμο του σώματος με όποιον τρόπο μπορούσε ο καθένας και με όποια μέσα διέθετει και ένα πρόχειρο αποχωρητήριο στην άκρη της αυλής, όσο γίνεται πιο μακριά από την οικία. Το λουτρό δεν είχε ακόμα αποκτήσει τον δικό του χώρο μέσα στη κατοικία ως ένα ξεχωριστό δωμάτιο, το οποίο να διέθετει όλες τις προδιαγραφές για την κάλυψη της στοιχειώδους υγιεινής του ανθρώπου. Ο λαός εφεύρισκε δικούς του τρόπους κάλυψης αυτών των αναγκών, τόσο με χειροκίνητες κατασκευές, όσο και με τη δημιουργία πρόχειρων χώρων στην αυλή, κυρίως από ξύλο.

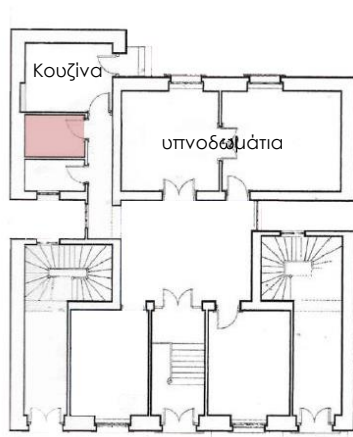
10.Ανάκτορα τατοΐου - το λουτρο του Γεωργίου του Α' 1904 - στο οποίο διακρίνεται το λαβοράνιο με τον βασιλικό θυρεό. Γκίκα

«Στις αρχές πάντως του 20^{ου} αιώνα, και τουλάχιστον έως την μικρασιατική καταστροφή αν όχι έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, χτίζονται τυπικά μεσοαστικές κατοικίες με ποικιλία μορφολόγησης, ενώ από τη μία μεριά πλαισιώνονται με μεγαλοαστικά μέγαρα και από την άλλη με λαϊκά σπίτια. Τα μέγαρα θα γνωρίσουν ίσως την πιο ομαλή μετάβαση στην αρχιτεκτονική της επαναστατικής δεκαετίας του '30- και τελικά, στις μεταπολεμικές προαστιακές βίλες-, παραμένοντας στην πλειονότητα τους όμοια με τα παλιότερα καταξιωμένα πρότυπά τους. Τα λαϊκά σπίτια πάλι, μονάδες αυτοσχέδιες και με πρόχειρη κατασκευή, με χαρακτηριστικό τύπο τα δωμάτια γύρω από μία αυλή, θα διατηρούσαν την ακόμα παλαιότερη παράδοση του αγροτικού- ημιαγροτικού σπιτιού σε πυκνοδομημένους πυρήνες στην ύπαιθρο. Αλλά οι μέρες τους θα ήταν μετρημένες: μεταπολεμικά θα αντικατασταθούν από τα αυθαίρετα- πρωτογενείς τύπους κατοικίας που πήγαζαν από επιτακτικές ανάγκες στέγασης.»¹⁵

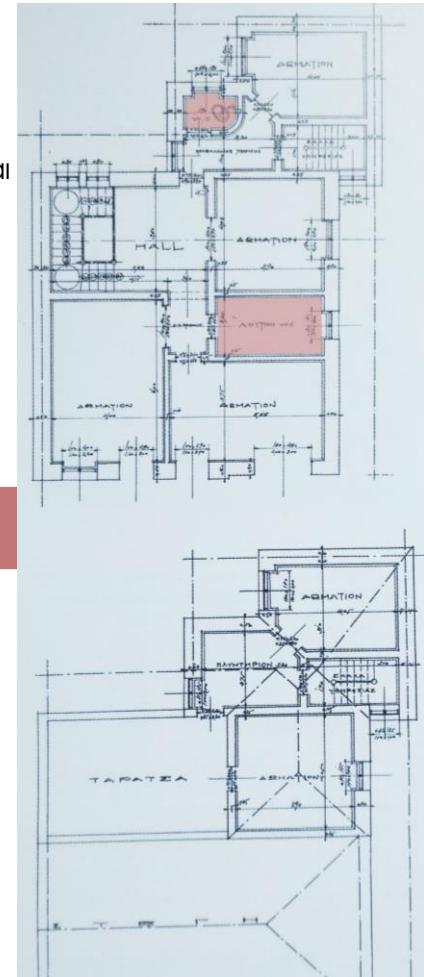
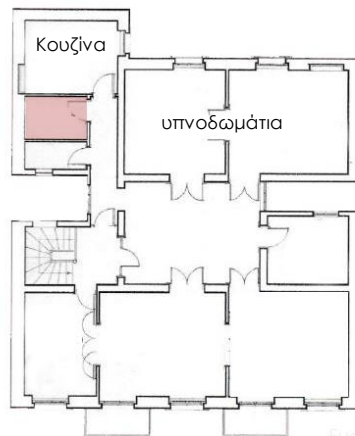
¹⁵ Δημήτρης Φιλιππίδης, Μοντέρνα αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα, Αθήνα, 2001

Κατοικίες υψηλών στρωμάτων (1900-1940)

Στο παράδειγμα της μονοκατοικίας στη φωτογραφία 11, παρατηρείται ότι το λουτρό εξακολουθεί να τοποθετείται δίπλα στην κουζίνα, κρυμμένο απο τους άλλους χώρους της κατοικίας, όπως το σαλόνι και το χωλ. Στο παράδειγμα της μονοκατοικίας εικόνα 12, υπάρχει ένα WC δίπλα στην κουζίνα, αλλά υπάρχει και ένα μεγάλο λουτρό στο πιο ιδιωτικό κομμάτι της κατοικίας μαζί με τα υπνοδωμάτια. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι οι διπλοκατοικίες κατά κάποιον τρόπο εξακολουθούν να ακολουθούν την τακτική της τοποθέτησης του λουτρού δίπλα απο την κουζίνα, ενώ οι μονοκατοικίες ακολουθούν τα μοντέρνα πρότυπα και τοποθετούν το λουτρό δίπλα απο τα υπνοδωμάτια.

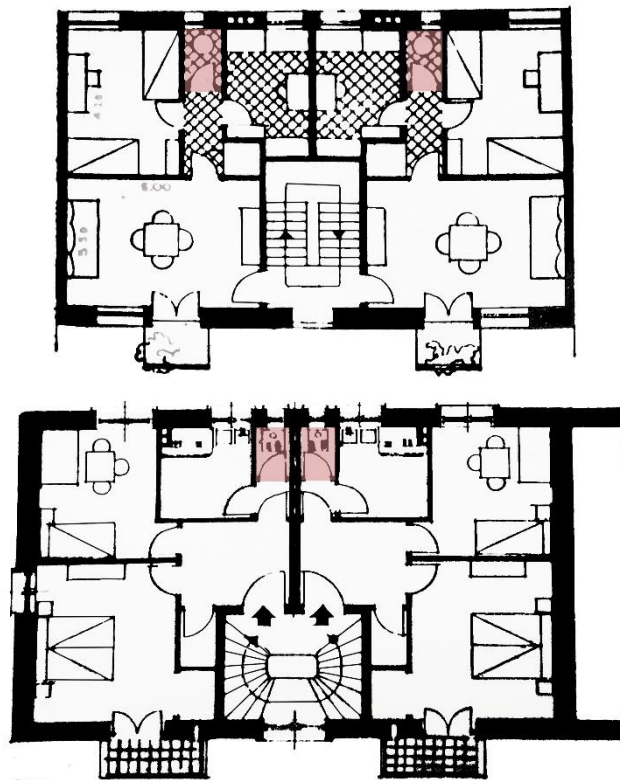
11. Μεσοαστική κατοικία στην οδό Ασκληπιού, Νεάπολη Εξαρχείων, 1905

12. Αστική μονοκατοικία, Κολωνάκι, Φωτιάδης, 1925

Προσφυγικές κατοικίες

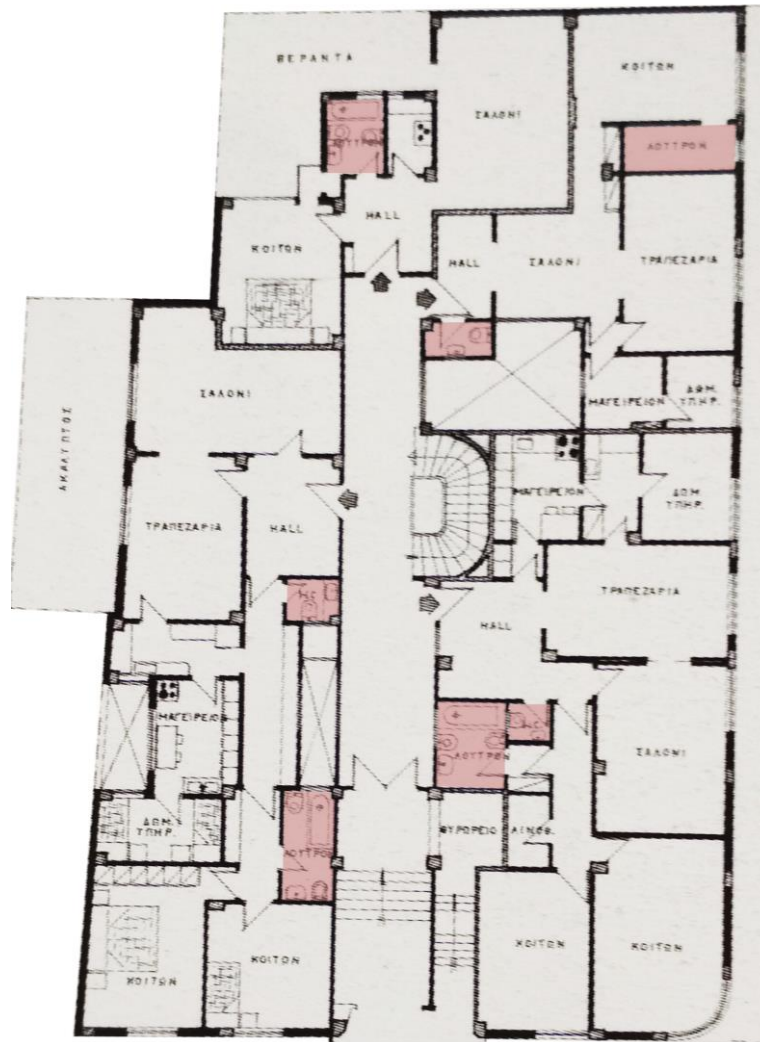
Την δεκαετία του 1920 πραγματοποιείται μια βαθιά κοινωνική αλλαγή. Με τη συνθήκη της Λωζάνης το 1923 κάνει την εμφάνιση του ένα νέο είδος κατοικίας, οι προσφυγικές κατοικίες, οι οποίες έχουν σκοπό να φιλοξενήσουν όσο περισσότερα άτομα γίνεται σε περιορισμένους χώρους. Επομένως, δημιουργούνται κατασκευές οριακής λιτότητας. Το λουτρό παρ' όλα αυτά υπάρχει ως ξεχωριστό δωμάτιο στη κατοικία με την διαφορά του ότι τα τετραγωνικά που διαθέτει είναι τα ελάχιστα δυνατά. Επομένως, το δωμάτιο του λουτρού είναι τόσο, όσο να χωράει μια τούρκικη λεκάνη, στην οποία τοποθετούσαν απο πάνω μία ξύλινη παλέτα για να πατάνε πάνω της, την ώρα που θα κάνανε douche. Το λουτρό και σε αυτή τη περίπτωση βρίσκεται δίπλα στην κούζίνα, και συγκεκριμένα στο δεύτερο παράδειγμα τοποθετείται μέσα σε αυτή, ως ξεχωριστός χώρος. Το γεγονός ότι ακόμα και σε περιορισμένα τετραγωνικά τοποθετήθηκε κάποιο υποτιπώδες λουτρό, αποτέλεσε κίνητρο για τα λαϊκά στρώματα να εντάξουν και αυτά κάποιο χώρο για το λουτρό μέσα στις κατοικίες τους.

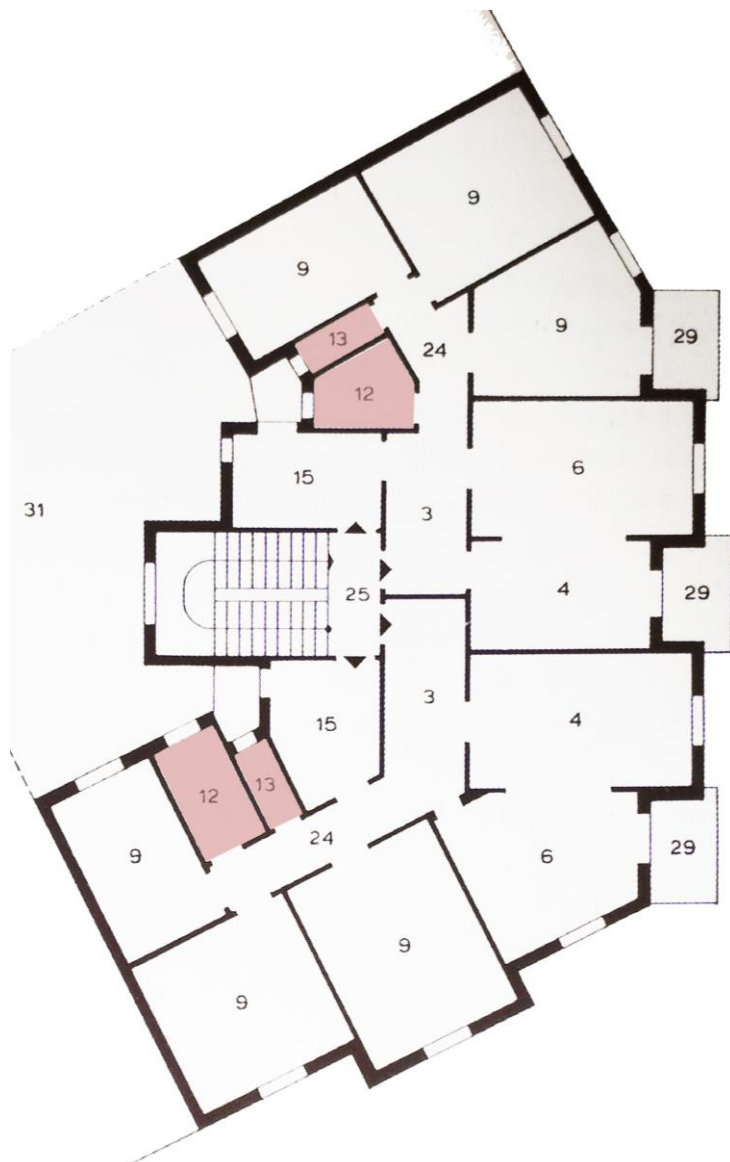
13. Προσφυγικές κατοικίες Λεωφόρου Αλεξάνδρας, 1933

Πολυκατοικίες της δεκαετίας του '30

Με την εισαγωγή των πολυακοτοικιών στην αθηναϊκή κοινωνία, εισάγονται και νέα πρότυπα κατοίκησης. Σε αυτά τα πρότυπα το λουτρό παίζει σημαντικό ρόλο και αυτό γίνεται αντιληπτό από την ύπαρξη παραπάνω από ενός λουτρού σε κάθε διαμέρισμα πάνω των δύο ατόμων. Αυτό το βλέπουμε αρχικά στην κάτοψη της πολυκατοικίας της εικόνας 14. Ένα WC κοντά στην είσοδο, και ένα μεγάλο λουτρό με μπανιέρα κοντά στα υπνοδωμάτια. Στο διαμέρισμα που υπάρχει μόνο ένα υπνοδωμάτιο, το λουτρό βρίσκεται κοντά τόσο στο χώλ, όσο και στο υπνοδωμάτιο. Έχουν τεθεί, ήδη, οι βάσεις για το σημερινό πρότυπο κατοικίας που υπάρχει στο μυαλό μας.

14. Πολυκατοικία Σαββίδη πλατεία Αιγύπτου, Ν. Νικολαΐδης, μέσα δεκαετίας 1930

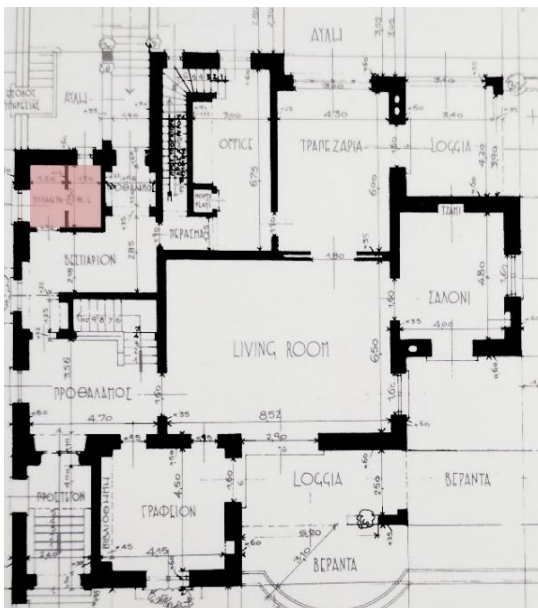
15. Πολυκατοικία στην συνάντηση οδών Παπαδιαμαντοπούλου 16, Αιγινήτου και Σισίνη, Ξεν. Αγγελίδης, 1931

16. Πολυκατοικία στην γωνία των οδών Βας. Γεωργίου 'B και Σταμ. Κλεάνθους, Δημήτρης Φωτιάδης, 1937

Παρατηρώντας κατόψεις αυτής της εξεταζόμενης περιόδου (1900-1940), παρατηρείται ότι το λουτρό χωροταξικά βρίσκεται δίπλα στα υπνοδωμάτια, μακριά από την είσοδο της οικίας. Στις περιπτώσεις των πιο οικονομικά ευκατάστατων οικογενειών, όπου υπάρχει και υπηρετικό προσωπικό μέσα στην κατοικία, τα λουτρά που χρησιμοποιούνται από τα κύρια μέλη της κατοικίας είναι παραπάνω από ένα. Σε αυτά δεν λαμβάνεται υπόψη το λουτρό της υπηρεσίας, το οποίο, συνήθως, είναι τοποθετημένο δίπλα στην κουζίνα και καταλαμβάνει πολύ μικρότερο χώρο από τα λουτρά που χρησιμοποιούνται από τα κύρια μέλη, μιας και είναι ένα δωμάτιο που διαθέτει τα απολύτως απαραίτητα για να ικανοποιεί τις βασικές ανάγκες του προσωπικού. Στη κάτοψη της πολυκατοικίας της εικόνας 15, βλέπουμε ότι το λουτρό και το WC αν και βρίσκονται δίπλα είναι δύο ξεχωριστά δωμάτια.

Δεν είναι λίγες οι φορές, που υπάρχει ξεχωριστό WC το οποίο εξυπηρετεί τους καλεσμένους αποκλειστικά. Αυτό συνήθως συναντάται κοντά κοντά στο χώλ με ένα προθάλαμο να παρεμβάλεται μεταξύ τους, ή να γίνεται η είσοδος από διάδρομο. Σε όλες τις περιπτώσεις το λουτρό είναι κρυμμένο από την κεντρική είσοδο. Από τις τρεις αυτές περιπτώσεις λουτρού που θα μπορούσε να συναντήσει κάποιος σε μια κατοικία εκείνης της περιόδου, είναι προφανές ότι το μεγαλύτερο σε μέγεθος ήταν το λουτρό των κύριων μελών της κατοικίας και αυτό με τις περισσότερες ανέσεις. Επιπρόσθετα, σε αυτή τη περίοδο κάνει για πρώτη φορά την εμφάνισή του το ατομικό λουτρό για κάθε υπνοδωμάτιο, όπως φαίνεται στο παράδειγμα της πολυκατοικίας στην εικόνα 16, κάτι που στα επόμενα χρόνια προωθείται πολύ έντονα και σχεδόν επικρατεί.

17. Κατοικία Αργυροπούλου στη Φωκυλίδου
Πυνδάρου, Δ. Φωτιάδης, 1933

Μονοκατοικίες (1900-1940)

Στις μονοκατοικίες ακολουθείται η ίδια πάνω κάτω τοποθέτηση των λουτρών, όπως και τις πολυκατοικίες της εποχής. Το WC βρίσκεται κοντά στην είσοδο και η πρόσβασή του γίνεται μέσω ενός προθάλαμου και όχι κατευθείαν απο το χωλ. Επίσης, παρατηρείται ένα δεύτερο λουτρό κοντά στα υπνοδωμάτια. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα βλέπουμε οτι το λουτρό και το WC βρίσκεται και τα δύο κοντά στην είσοδο. Η πρόσβαση γίνεται μέσω του βεστιάριου.

«[...] Όταν λοιπόν θα εισβάλει το μοντέρνο κίνημα στα τέλη της δεκαετίας του '20, θα βρει από τη μια μεριά έναν έντονο εκλεκτικισμό και από την άλλη την υγιή αντίδραση των προσφυγικών στρωμάτων. Κατά συνέπεια το μικροαστικό σπίτι διαφοροποιείται. Από τη μια μεριά μιμείται τα πλουσιότερα σπίτια των μεσοαστών, προσαρμόζοντας τα στοιχεία σε μικρότερη κλίμακα, ενώ από την άλλη αναπαραγάγει την 'απαράδεκτη αθλιότητα' της προσφυγιάς. [...] Ετσι θα προκύψει ένας αντίστοιχος «λαικός μοντερνισμός».¹⁶

¹⁶ Δημήτρης Φιλιππίδης, *Μοντέρνα αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα, Αθήνα, 2001

1940- 1960

Βιβλία για την υγιεινή συνεχίζουν να εκδίδονται αυτή τη φορά, όμως, με περισσότερο προτρεπτικό χαρακτήρα όσον αφορά τις πλύσεις και το μπάνιο. Τα κίνητρα που συναντώνται αυτή τη χρονική περίοδο για την συχνή χρήση των λουτρών είναι, αρχικά, τα οφέλη που έχει ένα μπάνιο, πρωτίστως στην ψυχική διάθεση του ανθρώπου. Προκαλεί την αίσθηση ευδιάθεσίας και ξεκούρασης. «[...] μια αναζωογόνηση του οργανισμού, του σώματος και της ψυχής. Είναι και αυτό ένα βάπτισμα στις πηγές της ζωής». Δευτερευόντως, στην συναναστροφή του με άλλους ανθρώπους. Ένας καθαρός άνθρωπος εμπνέει περισσότερη εμπιστοσύνη, μιας και η ακαθαρσία παραλληλίζεται με δείγμα έλλειψης πολιτισμού, αμάθειας και τεμπελιάς. Συγκεκριμένα αναφέρεται: «Η σημερινή γυναίκα δεν έχει μόνο το δικαίωμα αλλά και την υποχρέωση να έχει καλή και περιποιημένη εμφάνιση. Με την εμφάνιση της αντιπροσωπεύει το έθνος και το φύλο στο οποίο ανήκει. Παραλλήλως με την προσπάθεια για την ολόπλευρη διαμόρφωση της γυναίκας και την κατοχύρωση της ισοτιμίας της με τον άνδρα στην καθημερινή ζωή, είναι ανάγκη να δοθεί και η απαιτούμενη προσοχή στην εξωτερική της εμφάνιση, που πρέπει να ανταποκρίνεται απολύτως στην καλύτερη θέση, που διεκδικεί στην κοινωνία.»¹⁷

«Δεν υπάρχει για τους άντρες και τις γυναίκες προπάντων για τις γυναίκες καλύτερο στολίδι από την καθαριότητα»¹⁸.

Δεν παραλείπονται οι οδηγίες σχετικά με την συχνότητα των μπάνιων που πρέπει να ακολουθείται, με την προτεινόμενη θερμοκρασία νερού ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες, καθώς και με την διαδικασία που πρέπει να τηρείται: «Γεμίζουμε τον τενεκέ ντους με νερό χλιαρό ή ζεστό. Αν έχουμε θερμοσίφωνα, κανονίζουμε ανάλογα με τη θερμότητα του νερού. Ξεσωνόμαστε, κρεμάμε κάπου τα ρούχα μας και μπαίνουμε κάτω από τον τενεκέ φορώντας

¹⁷ Εγκυκλοπένδια γυναίκας, Εκδόσεις Παλμός, Αθήνα, 1968 σελ 75

¹⁸ Ν. Ι. Ζακόπουλου, Η ατομική καθαριότητα- Η υγεία κι ζωή, Αθηναϊκές εκδόσεις, Αθήνα, 1959, σελ.16

ξύλινα τσόκαρα και ανοίγουμε την κάνουλα ώστε το νερό να τρέχει σιγά σιγά. Κάνουμε τότε σαπουνάδα και τρίβουμε τα πιο βρομισμένα μέρη (πόδια, σβέρκο, κοιλιά) με ένα μάλλινο πανί ή με ένα σφουγγάρι. Καλύτερα με πανί. Το σφουγγάρι είναι για εκείνους που έχουν όλες τις ανέσεις και κάνουν κάθε μέρα μπάνιο. [...] Επειτα σκουπιζόμαστε καλά με μια ή δύο πετσέτες ώστε να φύγει εντελώς η υγρασία.»¹⁹ Και σε αυτή τη περίπτωση γίνεται λόγος για οικονομία υλικών και χρόνου, παραθέτοντας την διαδικασία που προτείνεται σε άτομα χωρίς ιδιαίτερες ανέσεις και με τα απολύτως απαραίτητα μέσα. «Καλύτερα ο αγρότης και οι εργάτες, οι άνθρωποι της δουλειάς να κάνουν το πλύσιμο το βράδυ. [...] Εφόσον είναι βέβαια δυνατόν θα πρέπει το μπάνιο να γίνεται σχεδόν κάθε μέρα. Δεν είναι εφικτό λόγω χαμηλού βιοτικού επιπέδου. Ισως κάποια μέρα όμως, όπως και να έχει το πράγμα, όση μιζέρια και αν μας δέρνει μια φορά τη βδομάδα για το καλοκαίρι και μια στις 15 μέρες για τον χειμώνα πρέπει οπωσδήποτε να πλενόμαστε όσο φτωχοί και να είμαστε.»²⁰

Αυτή τη περίοδο τα βασικά θέματα που τίθενται επί τάπητος σχετικά με την κατάσταση που επικρατεί στην ελληνική κοινωνία απο το πρίσμα της υγιεινής, είναι τα εξής: Το πρώτο είναι η έλλειψη αποχωρητηρίων, κυρίως στην ύπαιθρο, για τα οποία γίνεται πρώτη φορά λόγος σε εγχειρίδιο υγιεινής, αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Είναι ένα πρόβλημα που κυριολεκτικά στιγματίζει και μελανιάζει τη σύγχρονη ελληνική ζωή και κοντά στα άλλα προκαλεί τόσα και τόσα δυσάρεστα σχόλια οσον αφορά το επίπεδο του πολιτισμού μας.»²¹ Η δεύτερη αγκίδα που επικρατεί στην μεταπολεμική Ελλάδα, είναι ότι το ποσοστό των ανθρώπων που κάνουν συχνά μπάνιο και ασχολούνται με την καθαριότητα τους είναι μικρό. «Είναι πικρή αλήθεια πως πολύ λίγοι άνθρωποι στην πατρίδα μας και σήμερα ακόμα, πλένουμε το κορμί τους και μάλιστα όχι

¹⁹ Ν. Ι. Ζακόπουλου, *Η ατομική καθαριότητα- Η υγεία κι ζωή*, Αθηναϊκές εκδόσεις, Αθήνα, 1959, σελ.18

²⁰ Ο.π. , σελ.19

²¹ Ο.π. , σελ.51

τακτικά αλλά σπάνια. Πολύ λίγοι, απελπιστικά πολύ λίγοι. Αυτό είναι μια από τις αιτίες της κακομοιριάς μας. Υπάρχουν άνθρωποι που ούτε κάθε λαμπρή δεν πλένονται και άλλοι που μόνι το βαφτιστικό τους μπάνιο έχουν πάρει σε όλη τους τη ζωή!»²² Γίνεται μια προσπάθεια, λοιπόν, μέσω των εγχειριδίων να προτρέψουν τον ελληνικό λαό που προσπαθεί να δημιουργήσει ξανά βιώσιμες συνθήκες ζωής, έπειτα απο την γερμανική κατοχή, να εντάξει στην καθημερινότητα του τόσο το μπάνιο, όσο και πιο ποιοτικές συνθήκες διαβίωσης στην ίδια του την οικία, με απλά υλικά.

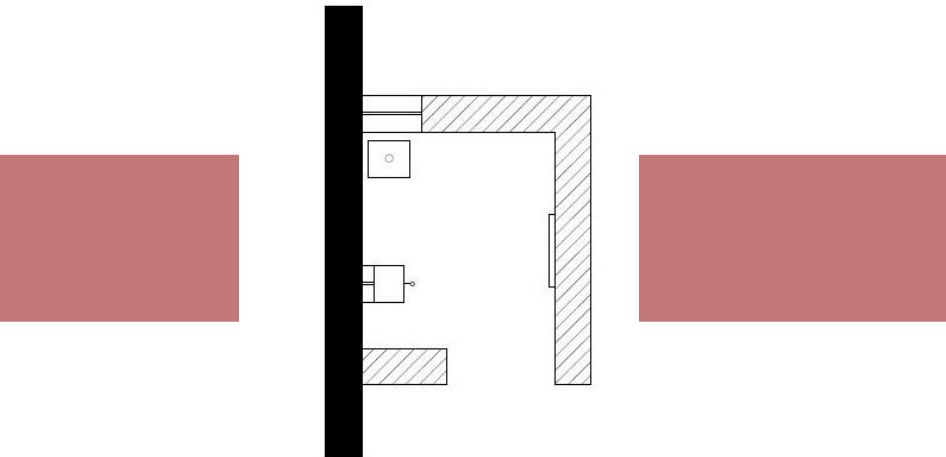
«Η καθαριότητα του καθενός δεν εξαρτάται από τα πολυτελή ή όχι μπάνια που διαθέτει αλλά από την διάθεση του για καθαριότητα»²³

Οι συγγραφείς, λοιπόν, σαν απο μηχανής θεοί, δίνουν όσο γίνεται πιο σαφής οδηγίες, οι οποίες αποσκοπούν στην οικονομικότερη και ευκολότερη λύση, ώστε να ακολουθηθούν από όσα περισσότερα νοικοκυριά είναι εφικτό. Καταγράφουν με λεπτομερείς περιγραφές τις απαιτούμενες διαστάσεις που αποχωρητηρίου που πρέπει να χπιστεί, την τοποθεσία του στον χώρο της ευρύτερης κατοικίας, τα υλικά που πρέπει να χρησιμοποιηθούν και για ποιόν λόγο, και το ιδανικότερο είδος λεκάνης. Μέσα σε αυτό το χώρο δημιουργούν προδιαγραφές για την ένταξη ενός douche λαμβάνοντας το υπόψιν στην επιλογή της κλίσης του εδάφους και των υλικών που θα χρησιμοποιηθούν. «Αρκετά ευρύχωρο θα είναι το δωματιάκι αυτό αν έχει διαστάσεις 1,80X 1,60X 2,70m. Καλό θα είναι να κτισθεί κολλητά στο σπίτι και σε κατάλληλη θέση κοντά στον σταύλο ή στον αχυρώνα κτλ και όχι μακριά από τα σπίτια (εύκολα

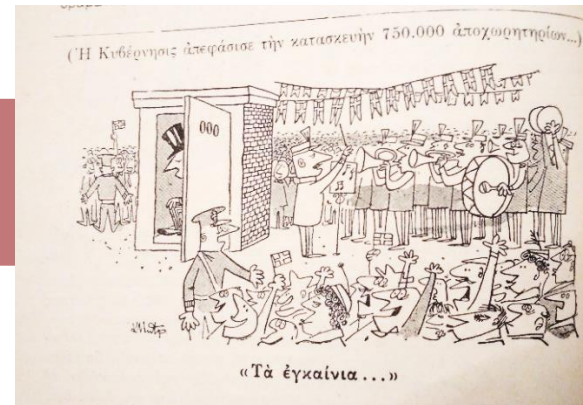
²² Ν. Ι. Ζακόπουλου, *Η ατομική καθαριότητα- Η υγεία κι ζωή*, Αθηναϊκές εκδόσεις, Αθήνα, 1959, σελ.14

²³ Ο.π., σελ.18

προσβάσιμο) Μπορεί να χτισθεί με πέτρα ή με τούβλα. Οι πλίνθις αποκλείονται γιατί κρατούν υγρασία και οι τοίχοι μπορεί να γκρεμιστούν ξαφνικά. Κάτω από το παράθυρο αυτό θα μπει η λεκάνη του αποχωρητηρίου. Προτιμάμε λεκάνη χαμηλή εγχώρια (τούρκικη όπως την λέμε). Αυτές οι λεκάνες είναι υγιεινότερες και διευκολύνουν και την καθαριότητα του πατώματος του λουτρού γιατί μπαίνει 1,2 πόντους χαμηλότερα από το πάτωμα. Είναι δε υγιεινότερες γιατί διευκολύνουν την κένωσι και συνεπώς την εσωτερική λειτουργία. Το δωματιάκι του douche πρέπει να σοβαντιστεί από μέσα με γερή τσιμεντοκόλληση και να μείνει με αυτή χωρίς άσπρισμα ώστε να μην κολλάνε οι σαπουνάδες στους τοίχους και να καθαριστεί ευκολότερα. Το πάτωμα πρέπει να είναι επίσης καλά τσιμενταρισμένο και γυαλισμένο με το μυστρί και να έχει μια κλίση προς την λεκάνη του αποχωρητηρίου για να φεύγουν ευκολότερα τα νερά. Γίνεται φυσικά με πλακάκια ή μωσαικό αλλά στοιχίζει ακριβότερα.»²⁴

18. Σχεδιάγραμμα πρότασης για κατασκευή λουτρού

19. Γελοιογραφία εποχής

²⁴ Ν. Ι. Ζακόπουλου, *Η ατομική καθαριότητα- Η υγεία κι ζωή*, Αθηναϊκές εκδόσεις, Αθήνα, 1959, σελ.61

Υπάρχουν βέβαια και οι περιπτώσεις όπου θεωρείται δεδομένο ότι το αποχωρητήριο κατέχει δικό του ξεχωριστό χώρο μέσα σε μια κατοικία, απευθυνόμενοι πιθανά σε πιο ευκατάστατες οικογένειες, και το μόνο που χρειάζεται είναι η εγκατάσταση *douche*. Η οικονομικότερη δυνατή λύση που προτείνεται είναι να κάνουν το αποχωρητήριο ένα μέτρο πιο φαρδύ ούτως ώστε να κρεμάσουν από ψηλά ένα ντενεκέ πετρελαίου με μία κάνουλα (βρύση) για να μπορούν να πλένονται στοιχειωδώς. Ακόμα καλύτερα θα είναι να γίνει ο τενεκές κωνικός, ώστε το νερό να πέφτει με μεγαλύτερη πίεση και να εφαρμοστεί ένα σουρωτήρι δημιουργώντας ένα αυτοσχέδιο *douche* σαν τα σημερινά. Στο πάτωμα συμβουλεύουν προαιρετικά να τοποθετηθεί μια τσίγκινη μπανιέρα, αλλιώς το νερό που θα πέφτει από πάνω είναι αρκετό για να καθαριστούν. «Δίπλα έχουμε ένα μικρό σκαμνί και έναν άλλο ντενεκέ που με την βοήθεια τους γεμίζουμε τον πρώτο με ζεστό νερό ή και κρύο, ανάλογα. Φυσικά, ακόμα καλύτερα αν μπορούμε να βάλουμε ειδικό θερμοσίφωνα που μας εξασφαλίζει ο ίδιος ζεστό νερό και μάλιστα που πέφτει με σχετική πίεση χωρίς να αναγκαζόμαστε να κουβαλάμε το ζεστό νερό από την κουζίνα. Όμως, και ο απλός ντενεκές είναι αρκετός για να καθαρίσουμε το κορμί μας αρκεί να το θέλουμε και να μην βαριόμαστε. Αρκεί να νιώσουμε πόση σημασία έχει να πλένουμε το κορμί μας, να διώξουμε «προλήψεις» και «εξυπνάδες» που μας κρατάνε μακριά από το νερό και το σαπούνι. Το πλύσιμο του κορμιού γίνεται με νερό και σαπούνι, το νερό ζεστό και το σαπούνι πράσινο άσπρο.»²⁵

²⁵ Ν. Ι. Ζακόπουλου, *Η ατομική καθαριότητα- Η υγεία κι ζωή*, Αθηναϊκές εκδόσεις, Αθήνα, 1959, σελ.19

20. Φωτογραφία εποχής, κατά τη διάρκεια μπάνιου των παιδιών

«Ναι το έζησα...Το πρόλαβα...Όταν τυχαία είδα αυτή τη φωτογραφία , μου ήρθαν μνήμες στο νου. Σάββατο, οπωσδήποτε Σάββατο , ζέσταινε η μάνα μου νερό στο μπουγαδοτσίκαλο. Ύστερα, το έβαζε στον κουβά, έριχνε και κρύο να μη μας ε-κάψει (μέχρι να ξεκινήσει βέβαια αυτό είχε παγώσει). Στην καλύτερη περίπτωση το χειμώνα άναβε η ξυλόσομπα.

Πρώτα σκύφταμε και μας έλουζε με πράσινο σαπούνι τα μαλλιά, ρίχνοντας νερό με το κουμαράκι, (νομίζω ότι τα ξέπλενε ελαφρώς.. γιατί που να φτάξει το νερό). Μετά , στο ίδιο νερό μπαίναμε τσιτσίδι. Μας έτριβε την πλάτη πάλι με πράσινο σαπούνι. Ο ζόρες ήταν τα γόνατα και οι αγκώνες που ήταν μέσα στην κάσα.. Ολοκάσαστοι ήμασταν ειδικά το καλοκαίρι που γυρίζαμε και παίζαμε πέρα πόδε. Το σαπούνι που χρησιμοποιούσαμε, ήταν αυτό που έμενε αφού έλιωνε κατά το ήμισυ, της μπουγάδας αλλά και όταν αυτό γινόταν πολύ μικρό, με άλλα μικρά σαπουνάκια, (αποσαπουνίδες) τα τυλίγαμε σ' ένα πανάκι και μ' αυτό λουζόμασταν...ήταν και το σφουγγαράκι μας! Αν έμπαινε το σαπούνι στα μάτια , ήτανε ξεκαπυρωμένα μια νεβδομάδα. Συνήθως είχαμε και θεατές τα άλλα μέλη της οικογένειας ή και καμιά γειτόνισσα. Ήταν τόσο φυσιολογικό που δεν αντιδρούσε (νομίζω) κανείς. Μετά βάζαμε μια ολιά αλάτσι στην κεφαλή για τη γλωσσοφαγιά, γιατί λέει τσι λουσμένους τσι πιάνει πια εύκολα το κακό μάτι. Γεννημένη σε ορεινό χωριό, όταν μετακομίσαμε στη Χώρα, (Ηράκλειο), σε αστικό σπίτι με μπανιέρα, (με γαλάζια πλακάκια και θερμοσίφωνο) ήταν τέτοια η έκπληξή μου αλλά και η άγνοιά μου, που νόμιζα ότι αυτή ήταν η θάλασσα. Το δε ντουζ ήταν το τηλέφωνο. Έτσι μου το 'λεγε η μάνα μου. Πια καλά είναι εδώ...Με το ηλιακό, την μπανιέρα, το αφρόλουτρο, το σαμπουάν, τα ατομικά σφουγγαράκια,...Την ιδιωτικότητα βρε αδερφέ»

Τα λουτρά των αθηναϊκών κατοικιών 1940-1980

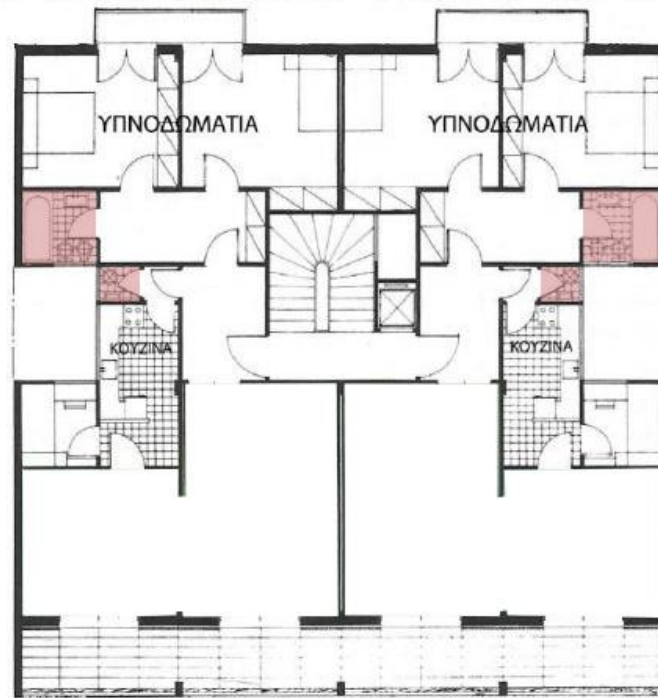
Ο διχασμός ανάμεσα στα υψηλά και χαμηλά κοινωνικά στρώματα πάνω στο θέμα του λουτρού εξακολουθεί να υφίσταται. Οι κοινωνικά ευκατάστατοι το θεωρούν ως δεδομένο πλέον στοιχείο της κατοικίας τους, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού που ζει κάτω από δυσμενείς συνθήκες εξακολουθεί να μην έχει στο σπίτι του κάποιο χώρο για το λουτρό, πέρα από χειροκίνητες και πρόχειρες κατασκευές.

Σε γενικές γραμμές το χάσμα που παρατηρήθηκε στην προηγούμενη χρονική περίοδο αρχίζει αργά και σταθερά να μειώνεται. Δεν υπάρχουν πλέον από την μια τα πλουσιοπάροχα μέγαρα και από την άλλη τα λαικά σπίτια που συγκεντρώνουν όλες τις λειτουργίες γύρω από μια εσώκλειστη αυλή. Η μεσαία τάξη έχει αποκτήσει «έδαφος», επομένως οι πολυκατοικίες όλο και πληθαίνουν, ανεβάζοντας το ποιότητα του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων της Αθήνας. Με αυτό τον τρόπο, το λουτρό γίνεται μέρος της κατοικίας όλο και περισσότερων Αθηναίων και εντάσσεται στην καθημερινότητά τους και στον τρόπο ζωής τους.

Το λουτρό στις μεσοαστικές κατοικίες βρίσκεται κοντά στα υπνοδωμάτια και συνήθως είναι ένα, με εξαίρεση της περιπτώσεις όπου υπάρχει και κάποιο WC κοντά στην είσοδο της οικίας, συνήθως με βοηθητική χρήση, για να εξυπηρετεί κάποιον καλεσμένο ή για να καλύψει τις ανάγκες μιας οικίας με περισσότερα άτομα. Το μέγεθός του λουτρού εξαρτάται από τα τετραγωνικά της κάθε κατοικίας, αλλά συνήθως είναι ένας άνετος χώρος με μπανιέρα, και σπανιότερα με douche, που μπορεί να ικανοποιήσει τις ανάγκες ακόμα και μιας πολυμελούς οικογένειας. Δίνεται, αν όχι πάντα, τις περισσότερες φορές σημασία στον αερισμό του χώρου, επομένως η ύπαρξη ενός μικρού παραθύρου που βλέπει στον φωταγωγό της πολυκατοικίας συναντάται στα περισσότερα σπίτια εκείνης της περιόδου και υπάρχει εγκατάσταση ηλεκτρικού θερμοσίφωνα για ζεστό νερό.

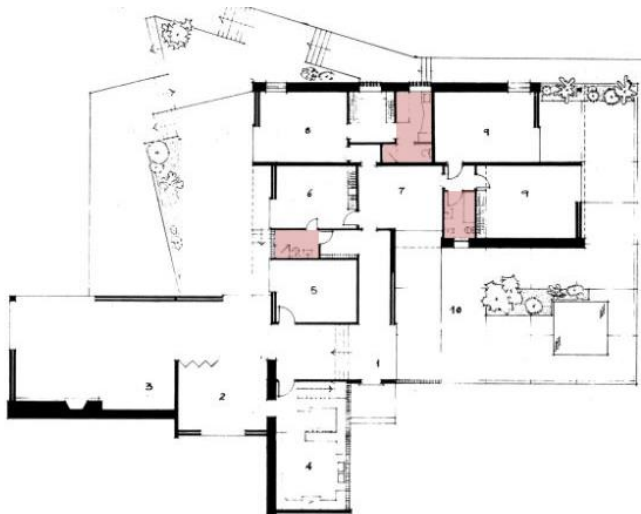
Πολυκατοικίες(1940-1980)

Στην πολυκατοικία... παρατηρείται ότι εξακολουθεί να υφίσταται το μοντέλο κατοίκησης που είχε επικρατήσει την περίοδο 1900-1940 στις αντίστοιχες πολυκατοικίες. Ένα WC κοντά στο χωλ μέσω ενός προθάλαμου και ένα λουτρό στο πίσω μέρος της κατοικίας κοντά στα υπνοδωμάτια. Και οι δύο χώροι βρίσκονται κρυμμένοι.

21. Μεσοαστική πολυκατοικία οδού Σεμιπέλου, Ν. Βαλσαράκης, 1953

Μονοκατοικίες(1940-1980)

22. Κατοικία στη Φιλοθέη, Περ. Σακελλάριος 1959

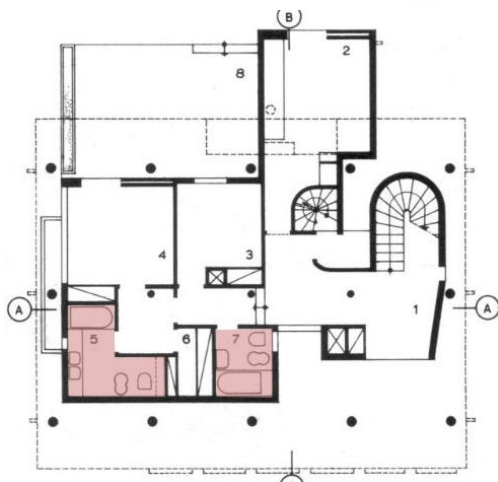

23. Μονοκατοικία στο Π. Ψυχικό, Σέβα Καρακώστα, 1967

Στην εικόνα 22, συναντώνται τρία λουτρά. Ένα τύπου WC στο μπροστινό κομμάτι της κατοικίας και άλλα δύο λουτρά κοντά στα υπνοδωμάτια. Το ένα ανήκει στο master bedroom και ανάμεσα στο υπνόδωμάτιο και το λουτρό παρεμβάλεται η γκαρνταρόμπα, και το άλλο το μοιράζονται τα άλλα δύο υπνοδωμάτια. Από την άλλη, στην εικόνα 23, το λουτρό στο master bedroom είναι σχεδόν σαν ένας χώρος με το υπνοδωμάτιο, με τον χώρο του νιπτήρα να είναι ανοιχτός. Για να φτάσεις στο χώρο του υπνοδωματίου και την γκαρνταρόμπα περνάς μέσα από το λουτρό. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι τα λουτρά σταδιακά γίνονται ένα με το υπνοδωμάτιο και οι λειτουργίες τους έχουν μεταφερθεί σε αυτό.

Στα σχέδια της εικόνας 24, βλέπουμε ότι το master bedroom έχει το δικό του λουτρό, και υπάρχει άλλο ένα λουτρό για τα άλλα δυο υπνοδωμάτια, χωρίς να υπάρχει ξεχωριστό λουτρό κοντά στην είσοδο. Το ίδιο συμβαίνει και στην κάτοψη της εικόνας 25. Ένα μεγάλο λουτρό για το master bedroom, ένα μικρότερο για τα άλλα δυο υπνοδωμάτια και κανένα στο μπροστινό κομμάτι της κατοικίας

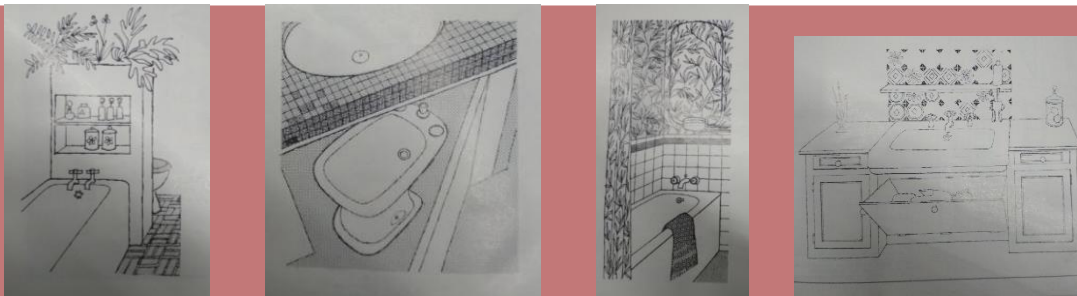

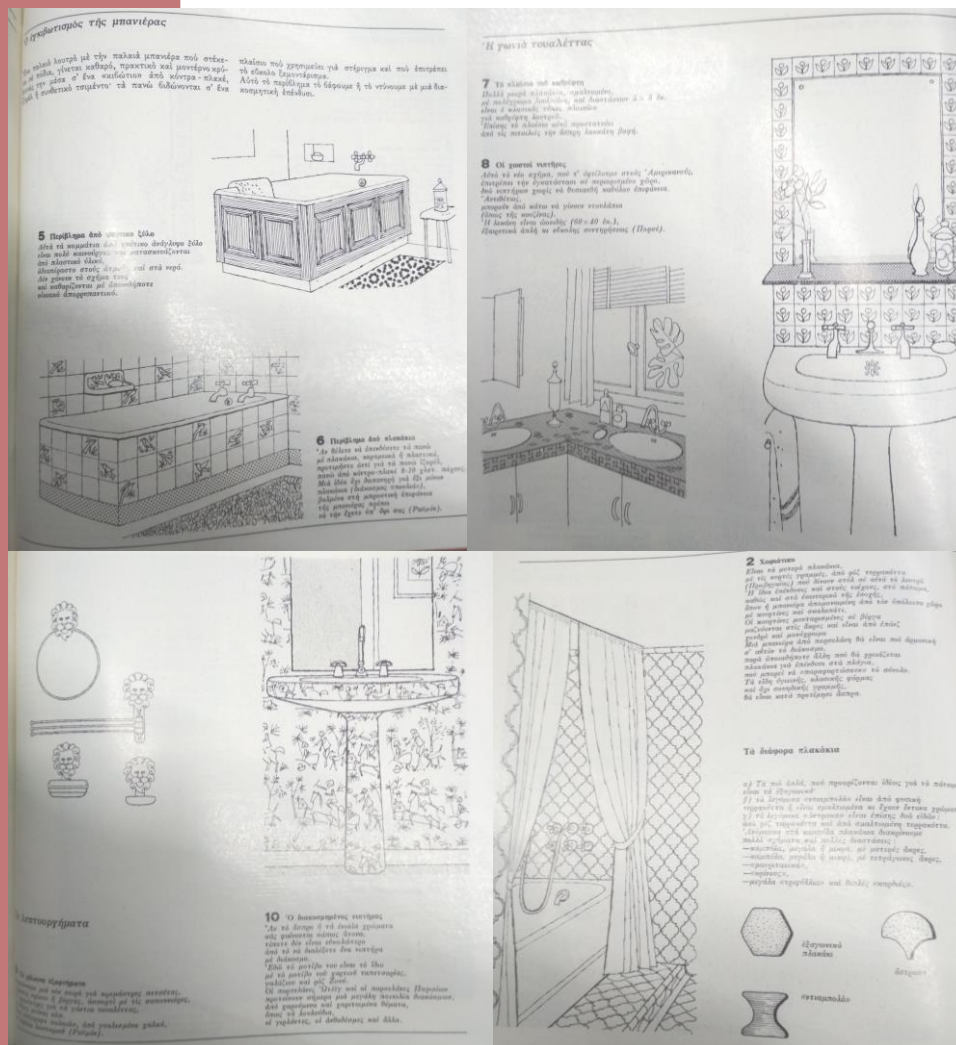
24. Κατοικία, Κυριακίδης, 1979

25. Κατοικία στην Ανω Βούλα, Γιάννης Κούτσης, 1971

Διακόσμηση του λουτρού

Εφόσον, λοιπόν για πολλούς το θέμα του λουτρού έχει λυθεί, υπάρχουν ακόμα εκείνοι που το θεωρούν πολυτέλεια για τα δικά τους δεδομένα. Επομένως, παρατηρείται ο διχασμός που απο την μία κυκλοφορούν «οδηγοί» για την πλύση του σώματος, και απο την αλλή, γύρω στις δεκαετίες '60- '70, αρχίζουν να κάνουν την εμφάνιση τους βιβλία και εγκυκλοπαίδειες διακόσμησης, προσφέροντας έξυπνες και σύγχρονες λύσεις για τους κοινωνικά ευκατάστατους όσον αναφορά την διακόσμηση του σπιτιού τους, και κατ' επέκταση του λουτρού. Μέσα σε αυτές προτείνονται μοντέρνοι τρόποι για την πλήρη αξιοποίηση του χώρου καθώς και προτάσεις για τα υλικά που ανταποκρίνονται καλύτερα στις ανάγκες του κάθε δωματίου μέχρι και τον καταλληλό φωτισμό και τα κατάλληλα υφάσματα. Συγκεκριμένα για το λουτρό παραθέτονται διαφορετικά στίλ διακόσμησης που ήταν στη μόδα ως τώρα, καθώς και διάφοροι τρόποι τοποθέτησης των χρήσεων μέσα στο δωμάτιο. Τα θέματα που τίθενται πλέον αφορούν στο ποιά χρώματα θα αναδείξουν καλύτερα τον χώρο του λουτρού, ποιο σχέδιο και μέγεθος απο τα πλακάκια είναι προτιμότερο να χρησιμοποιηθεί, καθώς και τα υλικά και τα υφάσματα, και το σχέδιο της ταπετσαρίας, που θα κάνουν το λουτρό ένα πιο οικείο και ποθητό χώρο για να περνάει ο καθένας την ώρα του.

26-36. Αναπαραστάσεις και προτάσεις διακόσμησης για το λουτρό

«Ο τομέας της κατοικίας ερευνάται συστηματικά, για πρώτη φορά, με την απογραφή του 1961. Ο παρακάτω πίνακας δείχνει πόσο δυσμενείς ήταν οι συνθήκες κατοικήσεως για ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού.»²⁶

Συνθήκες ανέσεων νοικοκυριών σε ποσοστά %

Νοικοκυριά μη διαθέτοντα	Αστικές περιοχές		Ημιαστικές περιοχές		Αγροτικές περιοχές	
	1961	1971	1961	1971	1961	1971
Λουτρό η ντους	78,5	42,7	96,8	79,3	99,3	94,2
Αποχωρητήριο με υδραυλική εγκατάσταση εντός της κατοικίας ή εντός της οικοδομής	70,4	29,6	95,2	70,3	98,9	90,5
Βρύση (υδραυλική εγκατάσταση) Εντός της κατοικίας ή εντός της οικοδομής	29,0	5,3	72,9	17,6	91,9	40,6

Πηγή: Η κατοικία στην Ελλάδα ,Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, Αθήνα, Νοέμβριος 1975

²⁶ Η κατοικία στην Ελλάδα ,Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, Αθήνα, Νοέμβριος 1975

Παρατηρείται, λοιπόν, ότι ακόμα και το '61 το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού δεν διαθέτει καν κάποια υδραυλική εγκατάσταση για το αποχωρητήριο, πόσο μάλλον για το μπάνιο. Κάτι τέτοιο διακρίνεται και στις παρακάτω φωτογραφίες απο απόσπασμα της ταινίας «Τρελοκόριτσο» που γυρίστηκε το 1958. Η ταινία αρχίζει με την Τζένη Καρέζη να κάνει μπάνιο στην αυλή του σπιτιού της. Η μόνη ιδιωτικότητα που θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχει είναι αυτή η ξύλινη περίφραξη που λειτουργεί και ως πόρτα για να καλύψει ένα μέρος του σώματός της, πάνω στο οποίο έχει τοποθετήσει την πετσέτα της με την οποία θα σκουπιστεί μετέπειτα, καθώς και τα ρούχα της. Παρατηρώντας λίγο καλύτερα διακρίνεται ότι κρατάει ένα σκοινί το οποίο καθώς το τραβάει προς τα κάτω, μέσω ενός χειροκίνητου μηχανισμού, πέφτει νερό πάνω της απο ένα ποτιστήρι, το οποίο είναι τοποθετημένο ψηλά. Δεν ήταν, λοιπόν, ασυνήθιστη μια τέτοια εικόνα εκείνη την περίοδο για τα χαμηλά κοινωνικά στρώματα.

Αποσπάσματα ταινίας:
«Τρελοκόριτσο» Τζένη Καρέζη, 1958
«Η δε γυναίκα να φοβήται τον άντρα» 1965

1980- Σήμερα

Στην σύγχρονη κοινωνία η ανάγκη για εγχειρίδια και οδηγίες πλύσης έχει εξαλειφθεί πλήρως. Τα δεδομένα έχουν αλλάξει ολοκληρωτικά θέτοντας το ζήτημα της καθαριότητας σε τέλειως διαφορετικές βάσεις και σκοπιά. Η προσωπική υγιεινή φέρνει σιγά- σιγά στο επίκεντρο μια κατεξοχήν ψυχολογική διαδικασία. Ο ενδόμυχος χώρος διανοίγεται ιλιγγιωδώς από τις διαφημίσεις τύπου «κρατηθείτε σε φόρμα», τα καταναλωτικά όνειρα, τη φροντίδα της ευζωίας. Παρατηρείται το εξής παράλογο: αν και η φροντίδα του εαυτού εσωτερικεύεται συνεχώς, γίνεται, ταυτοχρόνως, ολοένα και πιο έκδηλη, χάνοντας την σύνδεση με την καθαρά υγιεινολογική χρησιμότητα που αναλύθηκε προηγουμένως. Προάγονται ναρκισσιστικές πρακτικές στην αίθουσα του λουτρού επιτρέποντας ώρες μυστικής χαλάρωσης, κάτι το οποίο εξαγγέλεται δημοσίως. Τα αντικείμενα που προάγουν αυτή την «ευζωία» γίνονται όλο και περισσότερα, θέτοντας τον χρήστη μεταξύ φαντασίας και πραγματικότητας. *«Η εμμονή στις προσωποποιημένες αξίες, η επικύρωση ενός συχνά κατ' εντολή ηδονισμού, πήραν τη σκυτάλη από τις πολύμοχθες υγιεινολογικές εξηγήσεις.»*²⁷ Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η καθαριότητα σήμερα απομακρύνεται από τα θεμέλια που επιδίωξαν να θέσουν οι προαγωγοί της, μυκτηριάζοντάς τα αρκετές φορές. Αίτια όλης αυτής της έκβασης ίσως θεωρηθούν ο σύγχρονος ατομικισμός και τα καταναλωτικά φαινόμενα, που επικρατούν στην σύγχρονη κοινωνία.

Τώρα πια δίνεται βάση στη διακόσμηση, στα υφάσματα που θα χρησιμοποιηθούν, καθώς, και στα χρώματα τα οποία είναι στη μόδα. Εκδίδονται οδηγοί για τη διακόσμηση του μπάνιου όπου δίνονται εκτενείς οδηγίες για το ποιος φωτισμός είναι ο πιο κατάλληλος και συμβουλές για την αποτελεσματικότερη χρήση όλων των χώρων του λουτρού για αποθήκευση.

²⁷ George Vigarelo, *Το καθαρό και το βρώμικο- Η Σωματική Υγιεινή από τον Μεσαίωνα ως σήμερα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000, σελ.267

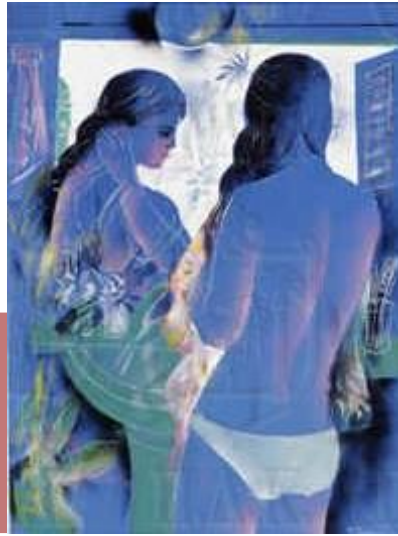
«Σε ένα κατάλογο για την Μπιενάλε της Βενετίας το 2014 σχετικά με αρχιτεκτονικά στοιχεία, το μπάνιο αναφέρεται ως το «αρχιτεκτονικό μέρος όπου τα σώματα αναπληρώνονται, ελέγχονται και καλλιεργούνται και εκεί όπου κάποιος μένει μόνος του για προσωπική σκέψη, να αναπτύξει και να επιβεβαιώσει ταυτότητα». Για την τουαλέτα συγκεκριμένα, ο Ρεμ Κουλχας²⁸ και οι ερευνητές του, θεωρούν ότι αποτελεί το απόλυτο αρχιτεκτονικό στοιχείο «η θεμελιώδης ζώνη αλληλεπίδρασης, στο πιο οικείο επίπεδο, ανάμεσα στην αρχιτεκτονική και τον άνθρωπο»²⁹

37. Anne Wender, Shower

²⁸ Ρεμ Κούλχας: (Remment Kooolhaas) Ολλανδός αρχιτέκτονας και καθηγητής Αρχιτεκτονικού και Αστικού Σχεδιασμού στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ στις ΗΠΑ. Γεννήθηκε στις 17 Νοεμβρίου 1944 στο Ρότερνταμ. Σπούδασε αρχικά στην ολλανδική ακαδημία κινηματογράφου και έπειτα διετέλεσε δημοσιογράφος για το Haagse Post πριν αρχίσει το 1968 να σπουδάζει αρχιτεκτονική στο Λονδίνο, από όπου αποφοίτησε το 1972. Κατόπιν έκανε περαιτέρω σπουδές στο πανεπιστήμιο του Cornell στη Νέα Υόρκη. Ο Κούλχας είναι πρόεδρος του γραφείου για τη μητροπολιτική αρχιτεκτονική OMA.

²⁹ <https://www.smithsonianmag.com/history/turrets-toilets-partial-history-throne-room-180951788/>

38.Τάκης Κατσουλίδης, «Γυναίκα στον καθρέπτη», 1985

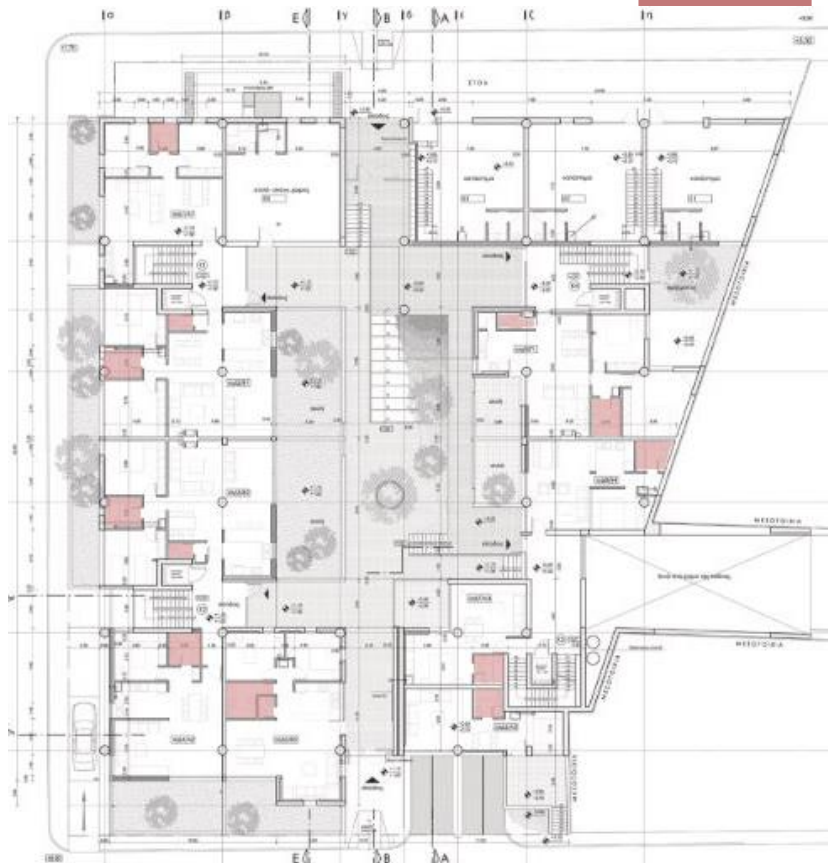
39.«Γυναίκα στο μπάνιο», 1993

Η λιθογραφία του Τάκη Κατσουλίδη «Γυναίκα στον καθρέπτη» διακρίνεται μια γυναίκα που παρατηρεί τον εαυτό της μπροστά απο έναν καθρέπτη μπάνιου. Η στάση του σώματος του μοντέλου, καταφέρνει να μεταδώσει την εσωτερική ερωτική ατμόσφαιρα του θέματος. Παρότι τα χρώματα που χρησιμοποιούνται είναι ψυχρά το θέμα είναι ερωτικό. Και στις δύο περιπτώσεις οι γυναίκες στέκονται μπροστά απο τον καθρέπτη μόνες τους καλοπίζοντας τον εαυτό τους είτε απλά παρατηρώντας τον αντικατοπτρισμό τους. Μια τέτοια εικόνα δεν είναι κάτι που απέχει απο την πραγματικότητα. Ο καθένας νιώθει οικία παρατηρώντας κάτι τέτοιο. Γίνεται, λοιπόν, ανπληπτό για ποιον λόγο έχει έρθει στο προσκήνιο η κουβέντα για ναρκισσιστικές τάσεις στην σημερινή κοινωνία. Επομένως, καθώς ο χώρος του λουτρού έχει αποκτήσει εξέχουσα σημασία στην καθημερινότητα του ανθρώπου, επόμενο είναι να εντείνονται και να ενισχύονται τέτοια φαινόμενα.

Τα λουτρά των αθηναϊκών κατοικιών 1980-Σήμερα

Οι κατόψεις των κατοικιών που χτίζονται στην Αθήνα σε αυτή τη χρονική περίοδο παρουσιάζουν μεγάλη αλλαγή στο θέμα του λουτρού σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους. Αρχικά, είναι πλέον προφανής η ξεκάθαρη διαφοροποίηση της ζώνης μέρας και νύχτας. Το πιο ιδιωτικό κομμάτι της κατοικίας αποτελείται από έναν διάδρομο όπου περιμέτρικα συναντώνται τα υπνοδωμάτια και το ή τα λουτρά. Το λουτρό γίνεται ένας από τους σημαντικότερους χώρους της κατοικίας και ο αριθμός του όλο και πληθαίνει. Υπάρχει ξεχωριστό WC για τους ξένους, ξεχωριστό λουτρό για το master bedroom και ξεχωριστό για τα υπόλοιπα μέλη που κατοικούν στο σπίτι. Σιγά σιγά έχει παρατηρηθεί ότι ο χώρος του λουτρού έχει γίνει ένα με το υπνοδωμάτιο. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις, όπου η μπανιέρα βρίσκεται εσωτερικά του χώρου ύπνου. Οι πρωτοπορίες της προηγούμενης εξεταζόμενης περιόδου εδώ καταχωρόνται, και ακολουθούνται οικουμενικά ανεξάρτητα της οικονομικής κατάστασης.

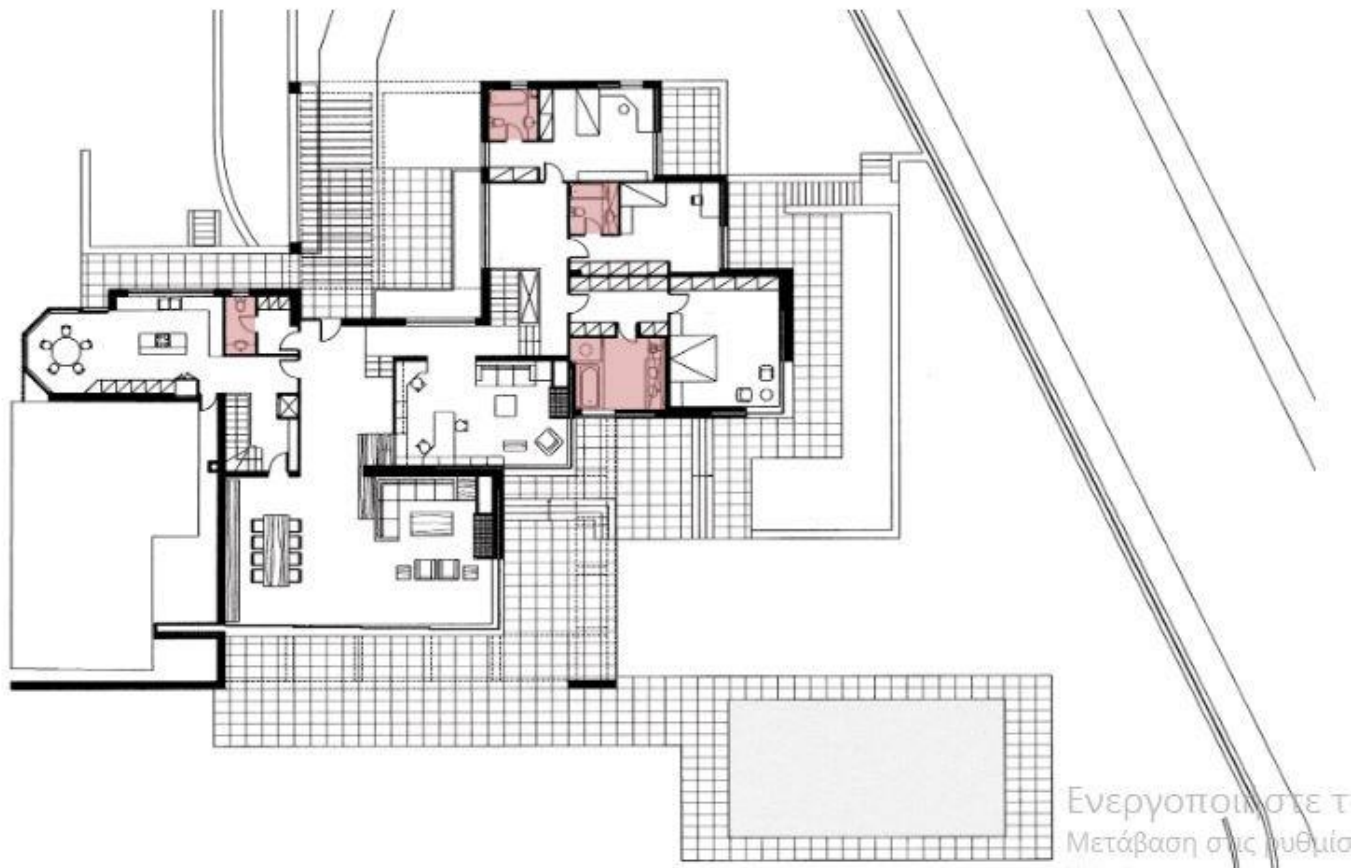
Πολυκατοικίες(1980- Σήμερα)

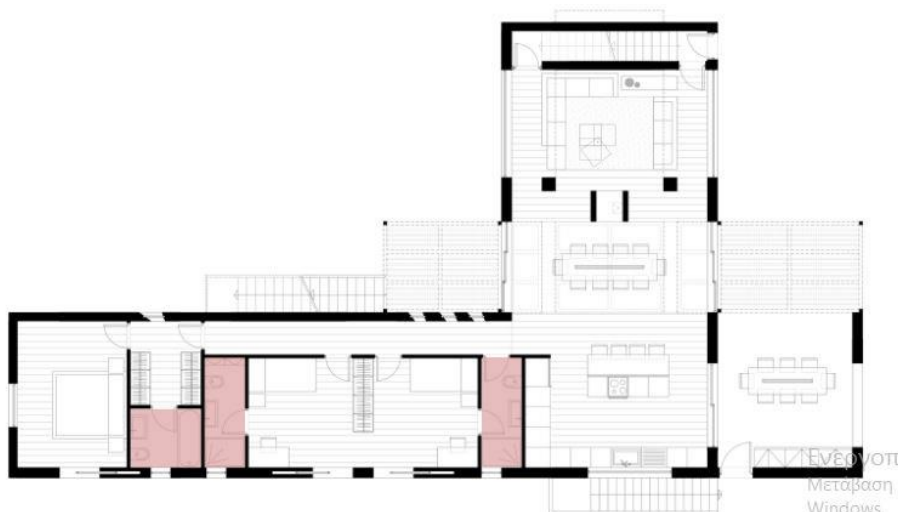
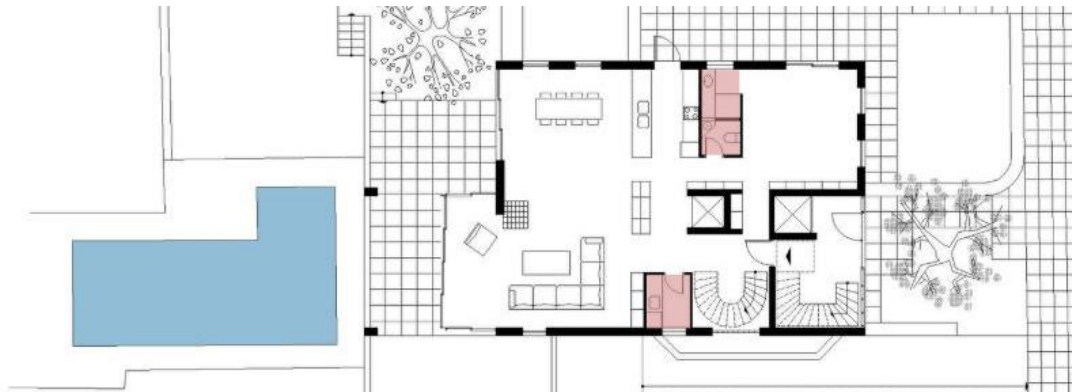
Στις πολυκατοικίες τα δεδομένα παραμένουν πάνω κάτω τα ίδια. Στα διαμερίσματα, όπου τα τετραγωνικά είναι περιορισμένα υπάρχει ένα μεγάλο λουτρό, ενώ στα μεγαλύτερα διαμέρισμα, όπου μένουν παραπάνω απο δύο άτομα, τότε υπάρχει ένα λουτρό κοντά στα υπνοδωμάτια και ένα WC κοντά στην είσοδο.

40.Πολυκατοικία στο Μεταξουργείο, Γεωργία Δασκαλάκη, Γιάννης Παπαδόπουλος, 2009

Μονοκατοικίες(1980- Σήμερα)

41.Μονοκατοικία στη Κηφισιά, Νίκος Βαλσαμάκης, 2006

ΕΥΘΥΝΟΤΗΤΗ
Μετάβαση α
Windows.

42. Μονοκατοικία στο Ψυχικό, Σέβα Καρακώστα, Μαρία Πομόνη, 2009

43. Μονοκατοικία, Κίρκη Μαριονοπούλου, Χρύσα Σκιαδά, 2010

44.Μονοκατοικία στην Εκάλη, Γιώργος Μουστρούφης, 2016

Παρατηρούμε ότι επικρατεί το μοντέλο του να υπάρχει ξεχωριστό λουτρό σε κάθε υπνοδωμάτιο, ακόμα και η ύπαρξη διπλού νιπτήρα στο master bedroom. Η μπανιέρα και το douche χρησιμοποιούνται εξίσου, και υπάρχει και ένα μικρό λουτρό ή WC, στην ζώνη μέρας της κατοικίας. Το λουτρό του master bedroom είτε είναι σχετικά ανοιχτό με τον υπόλοιπο χώρο, είτε συνδέεται με την γκαρνταρόμπα στις περιπτώσεις που υπάρχει. Απο την άλλη στις πολυκατοικίες λόγω του περιορισμένου χώρου και στο κοινό το οποίο απευθύνεται, υπάρχουν συνήθως δύο λουτρά. Ένα κοντά στην είσοδο και ένα κοντά στα υπνοδωμάτια. Παρατηρούμε, επίσης, ότι έχει αρχίσει να επανέρχεται ο διαχωρισμός του αποχωρητηρίου με τους υπόλοιπους χώρους του λουτρού, κάτι το οποίο παραπέμπει στα πρότυπα της πρώτης εξεταζόμενης περιόδου.

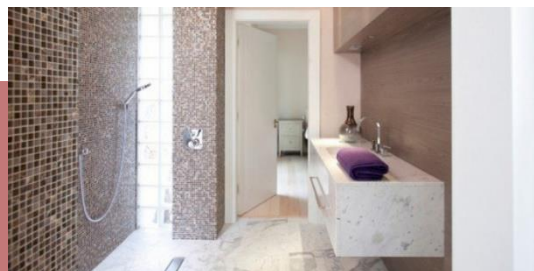
Διακόσμηση λουτρού

Όσον αφορά την διακόσμηση του λουτρού, πλέον η τάση που ακολουθείται είναι οι πιο απλές γραμμές, τον όχι τόσο φορτωμένο χώρο αλλά και πιο πρωτοποριακές λύσεις. Μεγάλο είναι το θέμα που τίθεται με τον φωτισμό του λουτρού, που στην προηγούμενη χρονική περίοδο δεν παρατηρήθηκε. Τόσο φυσικό, όσο και τεχνητό. Προτείνονται τεχνικές κρυφού φωτισμού σε διάφορα σημεία αλλά, κατά κύριο λόγο γύρω απο τον καθρέπτη, και τίθεται στο τραπέζι το παιχνίδι φωτός σκιά απο φυσικές πηγες φωτισμού, μέσω πρισμάτων και άλλων μεθόδων. Σε ορισμένες περιπτώσεις ακολουθείται η τάση των πιο ψυχρων χρωμάτων και έντονων στην διακόσμηση, αλλά κατα κύριο λόγο επικρατέστερα είναι οι γηινες και γκρι αποχρώσεις, όπως φαίνεται και στις παρακάτω φωτογραφίες.

Ο καθρέπτης έχει πολυ σημαντικό ρόλο στην αίσθηση που δίνει ο χώρος του λουτρού και αποτελεί ένα απο τα κύρια στοιχεία του. Δίνεται βάση στις λεπτομέρειες κάνοντας τον χώρο του λουτρού ένα απο τα πιο προσεγμένα δωμάτια της οικίας, ωθώντας τον άνθρωπο να κάθεται εκεί με τις ώρες, βρίσκοντας ένα καταφύγιο και το ησυχαστήριο του. Κατ' επάκταση αυτού, μέσα στο λουτρό έχει ενσωματωθεί η τουαλέτα που υπήρχε στο υπνοδωμάτιο για τον καλοπιισμό της γυναίκας. Πλέον, έχει καταργηθεί αυτό το έπιπλο απο το δωματιο του ύπνου, και οι λειτουργίες έχουν μεταφερθεί στο λουτρό.

45-54. Αναπαραστάσεις και προτάσεις δικόσμησης λουτρού

Ερμηνεία

Τα εγχειρίδια υγιεινής που εκδόθηκαν απο τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα αποτέλεσαν σημαντικό παράγοντα στην προώθηση και ένταξη της υγιεινής και της καθαριότητας στην Ελλάδα. Αυτό μεταφράζεται απο την εισαγωγή και, τελικά, την κατοχύρωση του λουτρού ως ξεχωριστό χώρο μέσα στην κατοικία. Την πρώτη εξεταζόμενη περίοδο (1840-1900) παρατηρείται στις κατώφεις κατοικιών των αγροτικών λαϊκών στρωμάτων οτι δεν υπάρχει ξεχωριστός χώρος για λουτρό, με αποτέλεσμα, η πλύση να διασκορπίζεται σε όλους τους χώρους της κατοικίας και το αποχωρητήριο να βρίσκεται στην αυλή ή να πραγματοποιείται στην ύπαιθρο. Οι αθηναίοι νεόστατοι δεν έχουν, ακόμα, οικιοποιηθεί τις έννοιες καθαριότητα και υγιεινή και αυτό μπορεί να γίνει εύκολα αντιληπτό απο τα εγχειρίδια υγιεινής που εκδόθηκαν εκείνη την περίοδο αφού προσεγγίζουν πολύ επιφανειακά οτι έχει να κάνει με αυτά τα θέματα, σχεδόν σαν εγκυκλοπεδικές γνώσεις.

Στην επόμενη εξεταζόμενη περίοδο (1900-1940), ναι μεν υπάρχει μια αυξανόμενη προώθηση των εγχειριδίων στην εκμάθηση κανόνων για την αποτελεσματικότερη τήρηση της υγιεινής με περισσότερες λεπτομέρειες, παρόλα αυτά η δυσμενής οικονομική κατάσταση του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού της Αθήνας αποτελεί τροχοπέδη στην αναβάθμιση της ποιότητας της ζωής του. Ετσι, οι συγγραφείς των εγχειριδίων αφουγκράζονται τις ανάγκες της εποχής, φτάνοντας στην περίοδο (1940- 1960), όπου ξεκινούν να προτείνουν οικονομικές λύσεις για την δημιουργία αυτοσχέδιων αποχωρητηρίων και λουτρών με πρόχειρα υλικά, ώστε να ικανοποιούνται οι βασικές ανάγκες για καθαριότητα. Οσο περισσότερο εντείνονται οι οδηγίες και γίνονται πιο περιγραφικές και προτρεπτικές, τόσο περισσότερο παρατηρείται οτι οι νέες κατοικίες χτίζονται με το λουτρό ενταγμένο ως χώρος μεσα στη κάτοψη. Στις ήδη υπάρχουσες κατοικίες είναι πολλά τα παραδείγματα όπου ο χώρος του λουτρού χτίζεται μεταγενέστερα, εξωτερικά απο τον κύριο όγκο της κατοικίας, στην αυλή. Φτάνοντας στην δεκαετία του '60, όπου, πλέον, σχεδόν όλες οι κατοικίες έχουν κάποιο ειδικό χώρο για το λουτρό, όπου εκεί συγκεντρώνονται όλες οι λειτουργίες για την καθαριότητα του σώματος, είτε ενταγμένο κανονικά στην κάτοψη είτε όχι. Εχουμε φτάσει, πλέον, στην εποχή, όπου οι κάτοικοι της Αθήνας

έχουν αρχίσει να αναγνωρίζουν τα οφέλη του και το έχει εντάξει στις κατοικίες τους, καθιστώντας πλέον περιττά τα εγχειρίδια υγιεινής, τα οποία σταμάτουν να εκδίδονται.

Οι διαφορές που εντοπίζονται ανάμεσα στα λουτρά των κατοικιών των υψηλών και χαμηλών στρωμάτων εντείνονται ή ελλατώνονται ανάλογα με την εξεταζόμενη περίοδο, φτάνοντας σήμερα να έχουν εξαλειφθεί στο ελάχιστο. Παρατηρείται ότι στην πρώτη εξεταζόμενη περίοδο τα δεδομένα που επικρατούν στην Αθήνα είναι σε γενικές γραμμές ίδια ανεξάρτητα από την κοινωνική και οικονομική κατάσταση. Το λουτρό, με την έννοια που του έχει αποδοθεί σήμερα, δεν έχει το δίκιο του ξεχωριστό χώρο στην κάτοψη. Στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα ακόμα και η πλύση γινόταν σε διάφορους χώρους μέσα στη κατοικία, χωρίς να έχει συγκεκριμένο δωμάτιο. Από την άλλη, στα υψηλά κοινωνικά στρώματα παρατηρείται χώρος για το λουτρό, το οποίο συνήθως ήταν προέκταση του υπνοδωματίου, με το ζήτημα της ιδιωτικότητας να έχει κάνει ήδη την εμφανισή του. Έχουν ήδη αρχίσει να εμφανίζονται τεχνικές και εργαλεία, τα οποία προωθούν την ιδέα του να υπάρχει κάποιος μόνος του σε αυτόν τον χώρο και να εξυπηρετεί τις ανάγκες του χωρίς τη βοήθεια κάποιου τρίτου. Το αποχωρητήριο, όμως, αντιμετωπίζεται ακόμα ως κάτι βρώμικο, το οποίο δεν είναι πρέπει να βρίσκεται εσωτερικά της οικίας. Στο τέλος, παρόλα αυτά, της πρώτης εξεταζόμενης περιόδου, παρατηρείται ότι οι κατοικίες που χτίζονται έχουν αποχωρητήριο μέσα στη κάτοψη, αλλά τοποθετείται απομονωμένο από τους υπόλοιπους χώρους, δίπλα στην κουζίνα.

Στην περίοδο 1900-1940 τα λαϊκά στρώματα ξεκινούν να κατανοούν την σπουδαιότητα της υγιεινής και να προσπαθούν με αυτοσχέδιους τρόπους να δημιουργήσουν προϋποθέσεις για την ικανοποίηση αυτής τους της ανάγκης. Με την εμφάνιση της κατακόρυφης κατοίκησης, το λουτρό εντάσσεται πλέον κανονικά στην κάτοψη και κατοχυρώνεται, με την μορφή και τις λειτουργίες που έχει σήμερα. Τα λαϊκά στρώματα έχοντας ως πρότυπο τα υψηλά προσπαθούν να μιμηθούν τις συνθήκες κατοίκησης που έχουν υιοθετήσει και να δημιουργήσουν

οικονομικότερες λύσεις για την χρήση του λουτρού. Η ταξική διαφοροποίηση γίνεται εμφανής και στις λειτουργίες που συναντώνται μέσα στο χώρο του λουτρού, τόσο μέσω των υλικών όσο και στην πληθώρα των λειτουργιών. Οι οικονομικά ασθενέστεροι έχουν ένα λουτρό με τις ελάχιστες δυνατές διαστάσεις και με τα απολύτως απαραίτητα. Ένα αποχωρητήριο, μια βρύση και ίσως ένα ξεχωριστό χώρο για το *douche*. Συνήθως βρίσκεται χωροταξικά μακριά από τους κύριους χώρους της κατοικίας. Από την άλλη στα υψηλά κοινωνικά στρώματα, παρατηρείται παραπάνω από ένα λουτρό, ένα κύριο με το μεγαλύτερο μέγεθος και τις περισσότερες ανέσεις, και κάποια δευτερεύοντα είτε για το υπηρετικό προσωπικό είτε για τους ξένους. Στις τελευταίες δεκαετίες, οι διαφοροποιήσεις σχεδόν έχουν εξαληφθεί. Παρόλα αυτά, υπάρχουν ακόμα στοιχεία που ξεχωρίζουν τους οικονομικά ευκατάστατους, όπως το ξεχωριστό λουτρό για κάθε υπνοδωμάτιο και την μετακίνηση ορισμένων λειτουργιών του λουτρού στον χώρο του υπνοδωματίου, όπως η μπανιέρα, ή ο νιπτήρας.

Η χωροθέτηση του λουτρού έχει υποστεί πολλές διαφοροποιήσεις κατά το πέρασμα των δεκαετιών. Στην πρώτη περίοδο που μελετάται δεν υπάρχει οργάνωση της κάτοψης παρά μόνο στις κατοικίες των υψηλών κοινωνικά στρωμάτων. Ως εκ τούτου, ο χώρος του λουτρού στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα δεν υφίσταται καν ως μέρος του κύριου όγκου της κατοικίας, ενώ στα υψηλά τοποθετείται ως προέκταση του υπνοδωματίου και το αποχωρητήριο κοντά στη κουζίνα, πιο αποκομμένο από τους κύριους χώρους της κατοικίας. Στην δεύτερη εξεταζόμενη περίοδο (1900-1940), οι κατοικίες της λαϊκής αρχιτεκτονικής παραμένουν χωρίς χώρο για λουτρό, ή δημιουργούν ένα αυτοσχέδιο έξω από την κατοικία, στην αυλή, ως μεταγενέστερη προσθήκη. Από την άλλη, με την εμφάνιση της κατακόρυφης κατοίκησης αρχίζει σιγά σιγά να καθιερώνεται ο χώρος του λουτρού στην Αθηναϊκή κατοικία. Συνήθως, συναντάται κοντά στα υπνοδωμάτια μακριά από την είσοδο της οικίας. Στις κατοικίες των οικονομικά ευκατάστατων παρατηρείται η ύπαρξη παραπάνω από ένα λουτρό, ένα για τους καλεσμένους δίπλα στην είσοδο, ένα για το υπηρετικό προσωπικό δίπλα στην κουζίνα και, τέλος, το λουτρό για τα

βασικά μέλη της οικίας, το οποίο είναι το μεγαλύτερο σε μέγεθος και το πιο πολυτελές. Στην περίοδο 1940-1980, όταν, πλέον, αρχίζει να γίνεται σαφής διαχωρισμός της ζώνης μέρας-νύχτας και της ιεράρχησης των χώρων, παρατηρείται ότι το λουτρό και τα υπνοδωμάτια βρίσκονται στο πίσω μέρος της οικίας και η πρόσβαση σε αυτά γίνεται μέσω ενός διαδρόμου, οπότε είναι κρυμμένα από το υπόλοιπο μέρος της κατοικίας. Το λουτρό του υπηρετικού προσωπικού αρχίζει να εκλείπει, αφού αλλάζει η δομή της κοινωνίας. Το βοηθητικό λουτρό, όμως, που βρίσκεται δίπλα από την είσοδο, παραμένει μέχρι και σήμερα. Από την δεκαετία του 1980 και μετά, η ανάγκη για πρωτοπορία και η χαλάρωση των αυστηρών προτύπων που επικρατούσαν μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, δημιούργησαν μια νέα πραγματικότητα στην σύγχρονη κατοίκηση. Πλέον, το κάθε υπνοδωμάτιο διαθέτει δικό του λουτρό και στις περιπτώσεις των οικονομικά ευκατάστατων, το λουτρό έχει γίνει ένα με το υπνοδωμάτιο, με το αποχωρητήριο ή το *douche*, να διαθέτει δικό του ξεχωριστό χώρο.

Μελετώντας όλη την εξεταζόμενη περίοδο παρατηρείται ότι τα δεδομένα για υγιεινή και ιδιωτικότητα αλλάζουν. Την πρώτη εξεταζόμενη περίοδο, στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα το ζήτημα της ιδιωτικότητας δεν υφίσταται. Ακόμα, και το ζήτημα της υγιεινής καλυπτόταν επιδερμικά. Οι λόγοι ήταν ότι η πλύση πραγματοποιούνταν σε όλους τους χώρους της κατοικίας με αυτοσχέδια μέσα και το αποχωρητήριο βρισκόταν εξωτερικά της οικίας, σε κάποια πρόχειρη κατασκευή, ή πραγματοποιούνταν στη φύση. Στα υψηλά κοινωνικά στρώματα, όμως, τα δεδομένα είναι διαφορετικά. Τότε είναι και η πρώτη φορά που τίθεται το θέμα της ιδιωτικότητας, αφού έχει αρχίσει να απαγορεύεται η είσοδος στο υπηρετικό προσωπικό όταν κάποιο μέλος της οικίας είναι μέσα, ειδικότερα όταν πρόκειται για την κύρια του σπιτιού. Με την είσοδο στον 20^ο αιώνα, το θέμα τόσο της ιδιωτικότητας όσο και της υγιεινής αρχίζει να βελτιώνεται. Ο λόγος είναι η ανέγερση των πρώτων πολυκατοικιών, που εισάγουν έναν νέο τρόπο ζωής στην Αθηναϊκή κοινωνία εκείνης της εποχής. Ακόμα και τα λαϊκά στρώματα, αν και δεν έχουν ακόμα την δυνατότητα να κάνουν λόγο για ιδιωτικότητα, έχουν κατανοήσει την

ανάγκη για υγιεινή και προσπαθούν με όποια μέσα μπορούν να την εντάξουν στην καθημερινότητά τους. Χρειάζεται όμως να φτάσουμε μέχρι το τέλος της δεκαετίας του '60 για να μπορεί να γίνει λόγος για την ιδιωτικότητα στην κατοικία μέσω της ύπαρξης ξεχωριστού χώρου για το λουτρό, σχεδόν σε όλες της κατοικίες της Αθήνας. Σήμερα, ναι μεν η υγιεινή καταλαμβάνει εξέχων ρόλο στη ζωή του ανθρώπου, παρόλα αυτά η ιδιωτικότητα προέχει. Αυτό μεταφράζεται με την ύπαρξη πολλαπλών λουτρών μέσα στη κατοικία, αντιστοιχώντας ένα σε κάθε υπνοδωμάτιο.

Ο χώρος του λουτρού καθ' όλη την εξεταζόμενη περίοδο απο κυριολεκτικά ανύπαρκτος μέσα στην κατοικία, σήμερα αποτελεί έναν απο τους κυριότερους χώρους της, με αποτέλεσμα να δίνεται όλο και περισσότερη βάση σε αυτόν και να αναβαθμίζεται τόσο λειτουργικά όσο και αισθητικά. Όταν άρχισε να παίρνει την σημερινή του μορφή μέσα στη κατοικία, δίδεται τις απολύτως απαραίτητες και βασικές ανέσεις μέσα σε λίγα τετραγωνικά. Ένα αποχωρητήριο, έναν νιπτήρα και, σε κάποιες περιπτώσεις, κάποιο χώρο για το *douche*. Τα υλικά και η κατασκευή εξαρτώνταν απο την οικονομική ευχέρεια των ιδιοκτητών. Με το πέρασμα, όμως, των χρόνων, η σπουδαιότητα του λουτρού αρχίζει να αναγνωρίζεται, με αποτέλεσμα οι ανέσεις και η αισθητική του να βελτιώνονται. Προστέθηκαν νέα στοιχεία, όπως οι καθρέπτες, οι οποίοι πλέον είναι ένα απο τα βασικά στοιχεία του λουτρού και καταλαμβάνουν όλο και μεγαλύτερο χώρο πάνω απο τον νιπτήρα, και ντουλάπια για αποθηκευτικό χώρο. Τόσο το *douche*, όσο και η μπανιέρα, επιλέγονται εξίσου, ανάλογα με τις προτιμήσεις του ιδιοκτήτη και τα πλακάκια καλύβουν όλες τις επιφάνειες του χώρου του λουτρού. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται, πλέον, και στον φωτισμό του λουτρού τόσο στον φυσικό όσο και στον τεχνητό, δημιουργώντας μια ατμόσφαιρα χαλάρωσης. Ο χώρος του λουτρού έχει μετατραπεί πλέον σε βασικό χώρο της κατοικίας, με αποτέλεσμα να δίνεται βάση και στη μικρότερη λεπτομέρεια, δημιουργώντας έναν χώρο, όπου η αισθητική και η λειτουργικότητα διαδραματίζουν εξίσου σημαντικό ρόλο.

Οι απαιτήσεις υγιεινής εκφράζονται περισσότερο σε επίπεδο σχέσης των λουτρών με τους λοιπούς χώρους στη γενικότερη διάταξη των κατοικιών και στις εξυπηρετήσεις που περιλαμβάνουν. Η τοποθέτηση των κύριων λουτρών κοντά στα υπνοδωμάτια και ενός μικρού WC δίπλα στην είσοδο της κατοικίας υποδηλώνουν την σπουδαιότητα της υγιεινής για τον άνθρωπο. Ειδικότερα το WC κοντά στην είσοδο, εξυπηρετεί τον σκοπό της πλύσης των άκρων ως πρώτη κίνηση, καθώς εισέρχεται κάποιος στην κατοικία. Κάτι τέτοιο έχει μείνει κατάλοιπο από την εποχή όπου οι αγρότες πριν εισέλθουν στην κατοικία, έπλεναν τα χέρια τους στην βρύση που υπήρχε εξωτερικά από αυτήν. Τα λουτρα δίπλα στα υπνοδωμάτια, υποδηλώνουν ότι ο δεύτερος σπουδαιότερος χώρος μετά το υπνοδωμάτιο για τον σύγχρονο άνθρωπο και αυτός που έχει περισσότερη ανάγκη είναι το λουτρό. Είναι ο πρώτος χώρος που εισέρχεται μόλις ξυπνήσει και ο τελευταίος πριν κοιμηθεί.

Οι εξυπηρετήσεις που περιλαμβάνουν τα λουτρά είναι αναγκαίες για την κάλυψη των απαιτήσεων υγιεινής. Ένας συγκεκριμένος χώρος που περιλαμβάνει το αποχωρητήριο, το χώρο του λουτρού και τον νιπτήρα είναι αρκετός για να καλύψει τις ανάγκες του ανθρώπου. Σήμερα δεν υφίσταται κατοικία που να μην διαθέτει κάποιον χώρο που να περιλαμβάνει αυτές τις τρεις λειτουργίες. Κάτι τέτοιο, όμως, είναι σχετικά νέο για τα ελληνικά δεδομένα. Οι Αθηναίοι νεόστατοι δεν ήξεραν την σπουδαιότητα της υγιεινής, και αυτό ακριβώς προσπαθούσαν να διαδώσουν τα εγχειρίδια υγιεινής που κυκλοφόρησαν. Με το πέρασμα των δεκαετιών και την αναγνώριση της σπουδαιότητας της υγιεινής για τον άνθρωπο, προστέθηκε ένας νέος χώρος στις κατοικίες της εποχής, με τις λειτουργίες που μπορούν να καλύψουν τις ανάγκες του ατόμου για την προσωπική του υγιεινή.

Το λουτρό με την εικόνα που έχει κάποιος σήμερα στο μυαλό του αποτελείται από δύο βασικά στοιχεία: το αποχωρητήριο και τον χώρο του λουτρού. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα κάτι τέτοιο δεν ίσχυε, και ο λόγος ήταν ότι το αποχωρητήριο ήταν συνδεδεμένο με την μισαρότητα και επομένως έπρεπε να βρίσκεται έξω από το σπίτι, ή κάπου απομωνωμένο. Με το πέρασμα των δεκαετιών, κατανοήθηκε ότι το αποχωρητήριο είναι εξίσου απαραίτητο σε μία κατοικία με τον χώρο του λουτρού, με αποτέλεσμα να ταυτίζονται σε έναν συγκεκριμένο χώρο που σήμερα αποτελεί το λουτρό. Αυτό το πρότυπο κυριάρχησε για πολλές δεκαετίες ακόμα, φτάνοντας, όμως, στη σημερινή εποχή, όπου ανατρέπονται τα δεδομένα. Η νέα τάση για το λουτρό, που παρατηρείται σήμερα, είναι η επιστροφή στο διαχωρισμό του χώρου του λουτρού με το αποχωρητήριο, είτε με κάποιο χώρισμα μέσα στον ίδιο χώρο, είτε με την δημιουργία ξεχωριστού δωματίου για την εξυπηρέτηση του κάθε σκοπού. Επίσης, αφού στις περισσότερες περιπτώσεις το κάθε υπνοδωμάτιο έχει το δικό του λουτρό, παρατηρείται ότι η μπανιέρα έχει εισέλθει στο υπνοδωμάτιο, με το αποχωρητήριο να έχει ξεχωριστό χώρο.

Ο χώρος του λουτρού από ανύπαρκτος που ήταν για τις κατοικίες των λαϊκών στρωμάτων, την πρώτη υποπερίοδο, σήμερα έχει αναδειχτεί ως ένα από τα σημαντικότερα μέρη της κατοικίας. Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα λίγοι ήταν αυτοί που είχαν εντάξει στη ζωή τους την καθημερινή υγιεινή του σώματος. Για τους περισσότερους αποτελούσε πολυτέλεια να έχουν ακόμα και καθαρό τρεχούμενο νερό στο σπίτι τους. Οπότε η πλύση του σώματος ήταν ολόκληρη διαδικασία που απαιτούσε πολύ χρόνο και κόπο, κάτι το οποίο το καθιστούσε να γίνεται μια στο τόσο. Με το πέρασμα των δεκαετιών, η προσπάθεια για υιοθέτηση του μοντέρνου τρόπου ζωής, και τα εγχειρίδια υγιεινής που άρχισαν να διαδίδονται όλο και περισσότερο και να διδάσκονται ακόμα και στα σχολεία, συνέβαλλαν στην κατοχύρωση του χώρου του λουτρού ως βασικό μέρος της κατοικίας, ανεξαρτήτως του κοινωνικού στάτους των μελών της. Κάτι τέτοιο αποτέλεσε μεγάλο βήμα για τους ανθρώπους εκείνης της εποχής, αφού αυτομάτως ανέβηκε η ποιότητα ζωής. Μπορεί να ικανοποιούσαν τις απολύτως βασικές ανάγκες τους μέσα

σε αυτό το χώρο με ελάχιστα υλικά και πρόχειρες κατασκευές, αλλά δημιούργησε τις προϋποθέσεις για να μπορεί να γίνεται σήμερα λόγος για τα ψυχικά οφέλη του λουτρού ως διαδικασία για τον άνθρωπο.

Η σπουδαιότητα, λοιπόν, του χώρου του λουτρού για την κατοικία ισχυροποιείται μέσα στα χρόνια. Στη σύγχρονη εποχή δίνεται η ίδια σημασία στο χώρο του λουτρού όπως με τους υπόλοιπους χώρους της κατοικίας, αν όχι και περισσότερη. Ο σύγχρονος άνθρωπος έχει κατανοήσει τα οφέλη του για την καθημερινότητα του, όχι μόνο τα σωματικά αλλά και τα ψυχικά. Το λουτρό αποτελεί καταφύγιο και ένα μέρος, όπου μπορεί για να απομονωθεί, να περάσει χρόνο με τον εαυτό του και να χαλαρώσει. Γενικότερα, το λουτρό αποτελεί ένα χώρο, όπου ο καθένας επικεντρώνεται στον εαυτό του. Το τρεχούμενο νερό, ο χαμηλός φωτισμός και οι καθρέπτες ενισχύουν όλες αυτές τις διαδικασίες, δημιουργώντας μια ατμόσφαιρα χαλάρωσης και καθιστώντας το λουτρό αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής του σύγχρονου ανθρώπου.

55.Rigo Rivas, Girl in the shower

Βιβλιογραφικές Αναφορές

A. ΑΡΧΕΙΑ

Ταινιοθήκη της Ελλάδος

B. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γ. Ι. Κανελλίδου, *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, Εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, Κωνσταντινούπολη, 1858
2. Δημήτρης Τσιαχτσίρης, *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, Ανατολικού Αστέρος, Κωνσταντινούπολη, 1870
3. Paul Lefert, *Επιτομή Υγιεινής*, Εκδότης Νικολάου Τζακάνι, 1893
4. Dr A. Corineaud, *Υγιεινή της οικογένειας*, Μετ. Ανδρέου Αντύπα, Τυπογραφείο «Ο Παλαμήδης», Αθήνα, 1891
5. Κ. Α. Χαριτάκη, *Υγιεινή στοιχειώδης και σχολική*, Εκδότης Ν. Κ. Περάκης, Χανιά, 1914
6. Π. Χριστοπούλου, *Μαθήματα υγιεινής Προς χρήσιν των μαθητών της Γ τάξεως ελληνικών σχολείων*, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείου Δ. & Π. Δημητράκου, Αθήνα 1920
7. Κωνσταντίνος Σάββα, *Εγχειρίδιον Υγιεινής*, Τυπογραφείο Εστία, Αθήνα, 1924
8. Ν. Συγγελάκη, *Η υγιεινή της γυναίκας*, Α. Μπορτόλη, Χανιά, 1928
9. Ν. Ι. Ζακόπουλου, *Η ατομική καθαριότητα- Η υγεία κι ζωή*, Αθηναϊκές εκδόσεις, Αθήνα, 1959
10. Βασίλειος Βαλαώρα, *Υγιεινή του ανθρώπου*, Σωτ. Δ. Σπυροπούλου, Αθήνα, 1962
11. Εγκυκλοπένδια γυναίκας, Εκδόσεις Παλμός, Αθήνα, 1968
12. George Vigarello, *Το καθαρό και το βρώμικο- Η Σωματική Υγιεινή από τον Μεσαίωνα ως σήμερα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2000
13. Mary Douglas, *Καθαριότητα και κίνδυνος- Μια ανάλυση των εννοιών της μιαιρότητας και του ταμπού*, Πολύτροπον 2006, 1966
14. Anne- Mari Seigner, *Εγκυκλοπένδια της Διακοσμήσεως*, Ε. Νικολίτσα και Σία, Αθήνα, 1972
15. Μάνος Μπίρης, *Μισός αιώνας Αθηναϊκής Αρχιτεκτονικής: 1875- 1925*, Αθήνα, 1987

16. Μάνος Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875- 1925*, Εκδόσεις Οίκος Μέλισσα, Αθήνα, 2003
17. Αθηναϊκές κατοικίες του μοντέρνου κινήματος, Ελληνική Εταιρία, Αθήνα, 2013
18. Αμαλία Κωτσάκη, Αλέξανδρος Νικολούδης 1874-1944, Ποταμός, Αθήνα, 2007
19. Δημήτρης Φιλλιπίδης, Νεοελληνική Αρχιτεκτονική, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα, Αθήνα, 1984
20. Άρης Κωνσταντινίδης, *Τα παλιά αθηναϊκά σπίτια*, Αθήνα, 2010
21. Άνη Βρυχέα, *Κατοίκηση και κατοικία- Διερευνώντας τα όρια της αρχιτεκτονικής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2003
22. Αλίκη Σπυροπούλου, *Μορφές κατοίκησης στην Αθήνα κατά τέλη του 19^{ου} αιώνα- Αρχιτεκτονικός χώρος και λογοτεχνία*, εκδόσεις νήσος, Αθήνα, 2010
23. Δημήτρης Φιλλιπίδης, *Μοντέρνα αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα, Αθήνα, 2001
24. Ελένη Φέσσα- Εμμανουήλ, Εμμανουήλ Β. Μαρμαράς, *12 Έλληνες αρχιτέκτονες του Μεσοπολέμου*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2005
25. *Η κατοικία στην Ελλάδα*, Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδος, Αθήνα, Νοέμβριος 1975
26. Παρμενίδης, Ρούπα, *Το αστικό έπιπλο στην Ελλάδα 1830-1940*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις ΕΜΠ, Αθήνα, 2003
27. Ελένη – Φέσσα- Εμμανουήλ, Εμμ. Β. Μαρμαράς, *12 Έλληνες αρχιτέκτονες του Μεσοπολέμου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2005
28. Μάνος Μπίρης, Μάρω Καρδαμίτσα- Αδαμή, *Νεοκλασική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα, Αθήνα, 2001
29. Σάβας Κουταράτος, *Ελλάδα- Αρχιτεκτονική του 20^{ου} αιώνα*, Ελληνικό Ινστιτούτο Αρχιτεκτονικής, Αθήνα, 2000
30. Αρχείο Σπουδαστηρίου Αρχιτεκτονικής Μορφολογίας, *Νεοκλασικά σπίτια της Αττικής*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο Σχολή Αρχιτεκτόνων, Αθήνα, 2009
31. Αντωνιάδου Μαριάννα, Ρέππα Εμμανουέλα, *Το αποχωρητήριο*, Παν/στήμιο Θεσσαλίας, 2018
32. Βασιλείου Ι., *Η λαϊκή κατοικία*, Εκδόσεις Π.Α., Αθήνα 1944

33. Caroline Clifton- Mogg, Υφασμα και χώρος- Διακοσμητικοί συνδιασμοί, Melissa, Αθήνα, 1997

Γ. ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

1. <https://www.smithsonianmag.com/history/turrets-toilets-partial-history-throne-room-180951788/>
2. <http://ikee.lib.auth.gr/record/2210/files/gri-2003-096.pdf>
3. https://issuu.com/antoniadoumarianna/docs/the_restroom_as_a_gendered_story

Δ. ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εξώφυλλο: <https://www.tate.org.uk/art/artworks/balka-480-x-10-x-10-t07953>

1. https://framingpainting.com/painting/after_the_bath_viii-2730.html
2. Μάνος Μπίρης, Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875- 1925, Εκδόσεις Οίκος Μέλισσα, Αθήνα, 2003, σελ. 42
3. Ο.π.

4. <https://www.nationalgallery.gr/el/zographikh-monimi-ekthesi/painting/h-astikh-taxi-kai-oi-zographoi-tis/ithographia/psuhrolousia.html>
5. Μάνος Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875- 1925*, Εκδόσεις Οίκος Μέλισσα, Αθήνα, 2003, σελ. 60
6. Ο.π.
7. Μάνος Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875- 1925*, Εκδόσεις Οίκος Μέλισσα, Αθήνα, 2003, σελ. 70
8. Προσωπικές φωτογραφίες απο εξώφυλλο
9. Ο.π.
10. Φωτογραφία του Alex Lamont Henderson απο την έκθεση στο Μουσείο Μπενάκη- Πινακοθήκη Ν.Χατζηκυριάκου
11. Μάνος Μπίρης, *Αθηναϊκή Αρχιτεκτονική 1875- 1925*, Εκδόσεις Οίκος Μέλισσα, Αθήνα, 2003, σελ.87
12. Ελένη Φέσσα- Εμμανουήλ, Εμμανουήλ Β. Μαρμαράς, *12 Έλληνες αρχιτέκτονες του Μεσοπολέμου*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2005
13. Βασιλείου Ι., *Η λαϊκή κατοικία*, Εκδόσεις Π.Α., Αθήνα 1944, σελ 84
14. Ελένη Φέσσα- Εμμανουήλ, Εμμανουήλ Β. Μαρμαράς, *12 Έλληνες αρχιτέκτονες του Μεσοπολέμου*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2005
15. *Αθηναϊκές κατοικίες του μοντέρνου κινήματος*, Ελληνική Εταιρία, Αθήνα, 2013
16. Ο.π.
17. Μάνος Μπίρης, Μάρω Καρδαμίτσα- Αδαμή, *Νεοκλασική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Εκδοτικός οίκος Μέλισσα, Αθήνα, 2001
18. Προσωπικό σχέδιο
19. Ν. Ι. Ζακόπουλου, *Η ατομική καθαριότητα- Η υγεία κι ζωή*, Αθηναϊκές εκδόσεις, Αθήνα, 1959

20. https://www.sarotiko.gr/2019/01/23/mpanio-skafinai-ezisa-prolava/?fbclid=IwAR3kqKW_YU-F5-fFGv5kU9X9PIX50zEePHJJfOE1dQysfCYdKXQLzm89e58
21. <http://domesindex.com/>
22. Ο.π.
23. Σάβας Κουταράτος, *Ελλάδα- Αρχιτεκτονική του 20^{ου} αιώνα*, Ελληνικό Ινστιτούτο Αρχιτεκτονικής, Αθήνα, 2000
24. <http://domesindex.com/>
25. Ο.π.
26. Anne- Mari Seigner, *Εγκυκλοπένδια της Διακοσμήσεως*, Ε. Νικολίτσα και Σία, Αθήνα, 1972
27. Ο.π.
28. Ο.π.
29. Ο.π.
30. Ο.π.
31. Ο.π.
32. Ο.π.
33. Ο.π.
34. Ο.π.
35. Ο.π.
36. Ο.π.
37. <http://annewedler.com/paintings/18.Shower>
38. <https://thanpan.org/>
39. https://cangelaris.com/gr_art_kats.htm
40. <http://domesindex.com/>
41. Ο.π

42. Ο.Π
43. Ο.Π
44. Ο.Π
45. Caroline Clifton- Mogg, Υφασμα και χώρος- Διακοσμητικοί συνδιασμοί, Melissa, Αθήνα, 1997
46. Ο.Π
47. Ο.Π
48. Ο.Π
49. Ο.Π
50. Ο.Π
51. <https://www.ikea.gr/>
52. <https://eppapathanasiou.gr/eidi-ygieinis/>
53. <https://www.idealstandard.gr/>
54. <https://www.iefimerida.gr/>
55. <https://www.saatchiart.com/>
56. <https://www.tate.org.uk/>

ΕΞΩΦΥΛΛΟ:
Miroslaw Balka, 2000

56. Pierre Bonnard, *Nude in the bath*, 1925